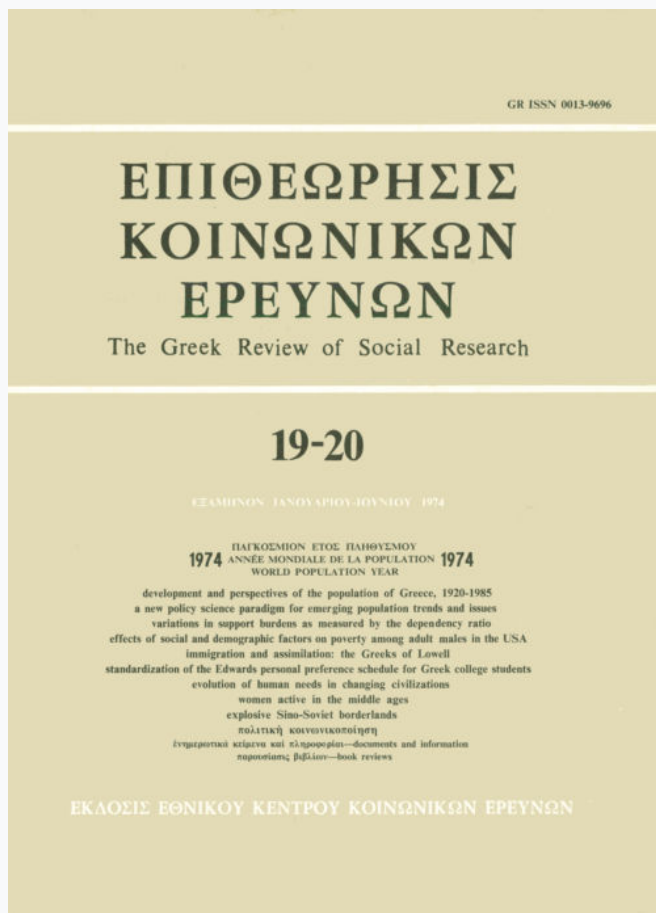


The Greek Review of Social Research

Vol 19 (1974)

19-20



Πολιτική κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των κοινωνικών επιστημών

Πανταζής Τερλεξής

doi: [10.12681/grsr.302](https://doi.org/10.12681/grsr.302)

Copyright © 1974, Πανταζής Τερλεξής



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τερλεξής Π. (1974). Πολιτική κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των κοινωνικών επιστημών. *The Greek Review of Social Research*, 19, 119–134. <https://doi.org/10.12681/grsr.302>

πολιτική κοινωνικοποίηση

*είσαγωγή
σέ ένα σύγχρονο τομέα
των Κοινωνικών Έπιστημών*

**υπό
Πανταζή Τερλεξή**

*Καθηγητού τής Πολιτικής Έπιστήμης
New York Institute of Technology
Έπιστημονικού Συνεργάτου του ΕΚΚΕ*

Οί συχνές και βαθειές πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις τού καιρού μας δημιουργούν μία σειρά από προβλήματα και θέτουν καινούργια ερωτήματα στον έρευνητή των κοινωνικών φαινομένων. Για να λυθούν τά προβλήματα και να δοθή άπάντηση στα έρωτήματα αυτά, συχνά είναι ανάγκη να επανοηθούν καινούργιες μέθοδοι ανάλυσεως και να υιοθετηθούν νέα θεωρητικά σχήματα, κατηγορίες και έννοιες. Με τόν όρο πολιτική κοινωνικοποίηση αποδίδονται οί καινούργιες αυτές τάσεις και θεωρήσεις στην έρευνα τής πολιτικής ζωής. Οί έρευνες πού έχουν γίνει μέχρι σήμερα και οί άπόψεις πού έχουν διατυπωθή γύρω από τó θέμα τής «πολιτικής κοινωνικοποιήσεως» προσπαθούν να περιγράψουν σχέσεις και να αναλύσουν προβλήματα πού μέχρι πρόσφατα μόλις υποψιαζόμαστε την ύπαρξή τους.

Κατά τά τελευταία εικοσιπέντε χρόνια ή κοινωνική ψυχολογία και ή πολιτική κοινωνιολογία άρχισαν να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον πολιτικό προσανατολισμό τού κοινού άνθρώπου και στους παράγοντες πού συντελούν στη γενικώτερη ανάπτυξή του. Σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη ίσως φορά, ενδιαφερόμαστε για τίς γνώσεις τού μέσου πολίτου, τίς πληροφορίες του, τίς αξίες του, τά «πιστεύω» του και τίς δεξιώσεις του. Προσπαθούμε να βρούμε άπαντήσεις σέ συγκεκριμένα έρωτήματα, όπως: «τί είδους διακυβέρνηση προτιμά;», «κάτω από ποιές συνθήκες είναι διαθεσιμóς να υποστηρίξη την πολιτική ήγεςία και να σεβασθή την ύπάρχουσα νομοθεσία;», «ποία είναι τά κίνητρα πού τόν ώθούν σέ πολιτική δράση ή γιατί παραμένει άπαθής και διάκειται έχθρικόςως προς τίς πολιτικές άλλαγές;», «πώς αναπτύσσεται ή αυταρχική ή δημοκρατική προσωπικότητα;» κτλ.

Έπί πλέον, ή έρευνα τών πολιτικών φαινομένων τών τελευταίων τριάντα χρόνων ώδήγησε τόν πολιτικό έρευνητή, πού χρησιμοποιούσε τά μεθοδολογικά θεωρητικά «εργαλεία» τών περασμένων γενών, σέ φανερό άδιέξοδο. Πολλές από τίς παραδοσιακές μεθόδους τής πολιτικής επιστήμης δέν ήσαν σέ θέση να βοηθήσουν στην ανάλυση τής πολυπλόκου τεχνοκρατούμενης πολιτείας τής μεταπολεμικής περιόδου. Η μετάθεση τού ενδιαφέροντος τού πολιτικού επιστήμονος από τά «οικεία έδάφη» τής Δυτικής Εύρώπης και τής Νοτίου Άμερικής στην πολιτική terra incognita τών χωρών τής Άσίας, τής Άφρικής και τής Λατινικής Άμερικής, άπέδειξε ότι ó τρόπος έρμηνείας και ανάλυσεως τών διαδικασιών τής δυτικού τύπου δημοκρατίας δέν ήταν σέ θέση να έρμηνεύσει τά πολιτικά φαινόμενα πού παρατηρούνται στα νέα κράτη. Η δυναμική μεταμόρφωση τών νέων αυτών χωρών, άποτέλεσμα τών συνεπειών τής τεχνολογικής εισβολής, και ή άστάθεια πού παρατηρήθηκε στις σχέσεις τους και στα συστήματα πού εφήρμοσαν δέν ήταν δυνατόν να έξηγηθούν με τίς θεωρίες και τίς μεθόδους με τίς

ὁποῖες ἐρμηνεύουμε τὴ σταθερότητα καὶ τὴν ὁμολογία, συνταγματικὴ δημοκρατικὴ ἐξέλιξη τῶν προηγμένων χωρῶν. Στὰ νέα κράτη οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ πολιτικὲς διαδικασίες παίρνουν διαφορετικὴ ὄψη, ἐξυπηρετοῦν ἄλλες λειτουργίες, ἀντιπροσωπεύουν ἄλλες ἀξίες ἀπὸ ὅτι οἱ ἴδιοι θεσμοὶ στὸ «δυτικὸ περιβάλλον». Ἡ ἀνάλυσή τους πρέπει νὰ γίνεται μὲ διαφορετικὰ κριτήρια καὶ μὲ διαφορετικὰ μεθοδολογικὰ «ἐργαλεῖα». Ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση, ἐπὶ παραδείγματι, στὴν ἀρχὴ ἀπέτελεσε ἰδιαίτερο ἀντικείμενο μελέτης ἀπὸ τοὺς πολιτειολόγους οἱ ὁποῖοι περιορίσθηκαν στὴν ἔρευνα τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ψηφοφόρων καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ πολίτης ἐπικοινωνεῖ γραπτῶς μὲ τὴν ἀρχή. Ἄν ὅμως περιορισθῶμε στὴν ἔρευνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ψηφίζει ὁ ψηφοφόρος, ἢ τῆς συχρότητος μὲ τὴν ὁποία ὁ πολίτης ἐπικοινωνεῖ γρωπτῶς μὲ τὸν ἀντιπρόσωπό του σὲ μιὰ κοινωνία πού οἱ ἐκλογές εἶναι ὑποχρεωτικὲς ἢ διεξάγονται σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα (ἂν διεξάγονται) καὶ πού ὁ πληθυσμὸς κατὰ 80% ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀγράμματους, δὲν πρόκειται νὰ καταλάβου καὶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου αὐτοῦ.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀντιληφθῶμε τὶς συχνές ἀλλαγές πού συμβαίνουν σὲ τέτοιες κοινωνίες καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ φαινόμενα καὶ τὶς σχέσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές αὐτές, θὰ πρέπει νὰ θέσουμε νέα ἐρωτήματα γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τους. Κάτι τέτοιο ὅμως προϋποθέτει ἀλληγορῶν θεωρήσεων, ἐννοιῶν καὶ μεθόδων ἐρεύνης.

Ὡστόσο, παρὰ τὶς ἀνησυχίες καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πού ἔχει ἐπιδειχθῆ στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης, ὁ ἀναγνώστης, ἀπὸ τὶς πρῶτες κίβλας σελίδες κάθε μελέτης γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ, ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τὴν ἔλλειψη μιᾶς συγκεκριμένης καὶ πλήρως συγκροτημένης θεωρίας τῆς κοινωνικοποίησης. Οἱ ἰδέες, οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις εἶναι ὅλες ἀσυντόνιστα διάσπαρτες ἐδῶ κ' ἐκεῖ κατὰ τρόπο ἀσύνδετο, χωρὶς κανένα θεωρητικὸ ὑπόβαθρο. Μιὰ ἐξήγησι γι' αὐτὴ τὴ σύγχυση εἶναι ἴσως ὅτι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησι σάν ἰδιαίτερος κλάδος μελέτης ἀριθμεῖ μόλις μερικὲς δεκαετίες, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἔχη ἀκόμη δοθῆ καιρὸς στὸν κοινωνικὸ ἐπιστήμονα νὰ συγκεντρώσῃ τὰ δεδομένα καὶ τὶς πληροφορίες πού ἔχουν μέχρι τώρα συλλεγθῆ σὲ ἓνα, ὀργανικὰ δεμένο, θεωρητικὸ σύνολο.¹

Καὶ κάτι ἀκόμη. Μιὰ ἔρευνα ἐνὸς καθολικοῦ φαινομένου, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησι,

θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἐπὶ τῆ βάσει διακοινωνικῶν, διεθνικῶν στοιχείων καὶ παραδειγμάτων. Ὁ ἀναγνώστης ὅμως ἀπὸ τὶς πρῶτες κίβλας σελίδες θὰ παρατηρήσῃ ὅτι αὐτὸ δὲν γίνεται καθόλου ἢ τοὐλάχιστον στὸν βαθμὸ πού θὰ περιμένα. Τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρονται προέρχονται ἀπὸ τὶς χώρες πού συλλογικὰ ὀνομάζουμε «Δυτικὲς Δημοκρατίες», καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτείες, καὶ ἀναφέρονται στὶς τελευταῖες δεκαετίες. Ἡ παντελὴς ἔλλειψη ἐρευνῶν καὶ στατιστικῶν στοιχείων ἀπὸ ἄλλες χώρες καὶ ἀπὸ ἄλλες χρονικὲς περιόδους δὲν συμβάλλει στὴ γενικώτερη καὶ συστηματικώτερη θεώρησι τοῦ προβλήματος. Δὲν διευκολύνει δηλαδὴ τὴν ἐξέτασι τῶν ὁμοιομοριῶν καὶ τῶν ἰδιομοριῶν τῶν στοιχείων καὶ τῶν φαινομένων ἀπὸ πολιτικῆς καὶ διαχρονικῆς ἀπόψεως. Ἔτσι, ἡ παρατήρησι ὄρισμένων «φαινομένων» καὶ ἡ διατύπωσι «κοινωνικῶν νόμων», καθὼς καὶ ἡ ἄλληλ ἔπιβεβαίωσι ἢ διάψευσι ὄρισμένων γενικῶν ὑποθέσεων, παραμένει εὐχὴ πού πιθανὸς νὰ ἐκπληρωθῆ μὲ τὴ συγκέντρωσι περισσοτέρων στοιχείων καὶ πληροφοριῶν κατὰ τὴν ἐρχόμενη δεκαετία.

Ἐχοντας λοιπὸν ὑπ' ὄψῃ τοὺς περιορισμοὺς αὐτοῦ, θὰ προσπαθῶμε στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν νὰ διευκρινίσουμε μερικὲς ἀσάφειες πού δὲν βοήθησε στὴν πλήρη κατανόησι τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Στὴ συνέχεια, θὰ ἀναφερθῶμε στὶς προσπάθειες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης νὰ ἀξιολογήσῃ μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἰδιαίτερα τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας, μερικὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα πού παρατηροῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναπτύξεως τοῦ «πολιτικοῦ ἐγῶ» τῶν μελῶν τοῦ συστήματος.

τί εἶναι κοινωνικοποίησι; γενικὲς παρατηρήσεις

Ἡ ἔννοια τῶν πολιτικῶν προσανατολισμῶν καὶ τῆς πολιτικῆς «κουλτοῦρας» πού ἐπιηρεάζει τὴν πολιτικὴ στάσι καὶ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου συνδέεται ἀναπόφευκτα μὲ τὴ διαδικασίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης ἢ πολιτικοποίησης: Ἡ διαδικασίαν πάλι αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ πλευρὰ τοῦ φαινομένου πού ἡ σύγχρονη κοινωνιολογικὴ ἐπιστήμη ὀνομάζει κοινωνικοποίησι.

Ἄν καὶ ἀντικείμενο ἐρεύνης τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ διαδικασία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης, ἐν τούτοις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίσουμε μιὰ διαγνῆ εἰκόνα τοῦ φαινομένου ἂν δὲν τὸ τοποθετήσουμε μέσα στὰ γενικώτερα πλαίσια τῶν μηχανισμῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἡ κάθε κοινωνία διδάσκει, μεταδίδει, προάγει καὶ διατηρεῖ τὰ πρότυπα τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὁποίων προσοδίδου

1. Στὸ *Λεξικὸ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης* πού δημοσιεύθηκε τὸ 1965 μὲ τὴν ἐπιβλεπὴ τοῦ Joseph Dunner, καθηγητοῦ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Πανεπιστημίου Yeskina, καὶ μιᾶς πλειάδος γνωστῶν πολιτειολόγων, δὲν ὑπάρχει λήμμα «πολιτικοποίησι» (politicization) ἢ «πολιτικὴ κοινωνικοποίησι» (political socialization). (Joseph Dunner, *Dictionary of Political Science*, London, Vision Press Ltd., 1965).

ιδιαίτερο χρώμα και έκφραση στον πολιτισμό της. Γι' αυτό, πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της πολιτικοποίησης, θα ήταν σκόπιμο να πούμε μερικά λόγια για το γενικότερο φαινόμενο της κοινωνικοποίησης.

Η κοινωνικοποίηση μπορεί να οριστεί ως η διαδικασία κατά την οποία:

α) το άτομο αναπτύσσει και διαμορφώνει την προσωπικότητά του διά μέσου των γνώσεων, των εμπειριών και γενικά της επαφής του μ' ένα μέρος του πολιτιστικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο γεννιέται και ανατρέφεται, και

β) τα πολιτιστικά στοιχεία, που συνθέτουν ένα πολιτισμό, μεταβιβάζονται από τη μία γενιά στην άλλη.¹

Αναλύοντας τον όρισμό αυτό θα μπορούσε κανείς να κάνει τις εξής παρατηρήσεις:

1. Η κοινωνικοποίηση είναι μία πολύπλοκη, πολύμορφη και δυναμική διαδικασία και όχι απλώς μία σειρά συμβάντων ή γεγονότων, μία κατάσταση ή ένα στατικό φαινόμενο. Διαρκεί όσο και η ζωή του ανθρώπου. Οι ψυχολόγοι μās λένε ότι η προσωπικότητα δεν παύει ποτέ να διαμορφώνεται και να εξελίσσεται. Στα πρώτα χρόνια περισσότερο έντονα και αποφασιστικά. Όσο περνάει η ηλικία οι αλλαγές είναι περισσότερο περιορισμένες. Χάνουν την ένταση και τη συχνότητά τους, αλλά δίνοντας σματωτόν τελείως. Οι εμπειρίες που διαρκώς συσσωρεύονται με κάποιο τρόπο και σε κάποιο βαθμό διαμορφώνουν συνεχώς τον χαρακτήρα και μεταλλάθουν την προσωπικότητα του ατόμου. «Tempora mutant nos et mutamur in illis» (οί καιροί μās αλλάζουν και αλλάζουμε μέσα σ' αυτούς), έγραφε κάποτε ο John Owen. Έχουμε περισσότερο από τη θεωρία του Sigmund Freud, κατά την οποία η προσωπικότητα του ανθρώπου διαμορφώνεται ως ταξί του χρόνια, και το ποιόν των καταβολών του καθενός καθορίζει όλη του τη ζωή. Ο Μαθητής του Eric Erikson, που συχνά αναφέρεται και σαν κληρονόμος του, χαρακτηρίζει τη ζωή σαν μία «κύσθια κρίσεων» και έπινοεί τον όρο «κρίση ταυτότητας» με τη διασάφηση πώς «έπειτα από κάθε μία τέτοια κρίση ο άνθρωπος ώριμάει περισσότερο, αποκτώντας πληρέστερη συνείδηση του έαυτού του».²

2. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης συντελείται μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων. Με αυτό έννοούμε πώς δέκτης και πομπός πολιτιστικών στοιχείων είναι το άτομο. Για να χρησιμοποιήσουμε την όρολογία της Κυβερνητικής, ο άνθρωπος συνεχώς δέχεται και μεταβιβάζει μηνύματα. Στην όρολογία της «συστημικής ανάλυσης», αυτού του είδους η συνδιλλαγή άποτελεί την «είσοδο» (input)

όταν πρόκειται για επιδράσεις και μηνύματα που «διαβιβάζονται» ή «είσεύουν» από το περιβάλλον στο άτομο και «έκροή» (output) όταν πρόκειται για μηνύματα και επιδράσεις που μεταδίδονται ή «έκείεουν» από το άτομο στο περιβάλλον του και στα άλλα άτομα.³

3. Άποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης είναι το γεγονός ότι ο «βιολογικός οργανισμός» αποκτά «προσωπικότητα». Ο άνθρωπος ξεπερνά τη φυσική, βιολογική του ύπαρξη και διά μέσου της κοινωνικότητας αποκτά πνευματική ύπόσταση. Αυτό σημαίνει ότι οί πράξεις του σαν κοινωνικού όντος δέν μπορούν να έξηγηθούν με βάση άπλως τη γνώση των λειτουργιών και των δομών του βιολογικού του συστήματος, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ζώων. Η ικανότης του ανθρώπου να συγκρατή, να κωδικοποιή, να διαμορφώνη και να αναπτύσσει ένα σύνολο σκέψεων, πίστευων, δοξασιών, βιωμάτων, συγκινήσεων και εμπειριών, καθώς και η ικανότης του να θέτει σκοπούς οδηγούμενος από τη λογική του και όχι μόνο από ένστικτο, άποτελεί τη βάση για την άναπτυξη του πολυπλόκου συστήματος της προσωπικότητός του.

4. Η κοινωνικοποίηση είναι μία διαδικασία «μάθησης» με την έυρεία έννοια του όρου. Μ' αυτό δηλαδή, δέν έννοουμε μόνο την τυπική έκπαίδευση που παρέχεται στο νεαρό άτομο από τους έξειδικευμένους φορείς του έκπαιδευτικού συστήματος. Δέν περιορίζεται κανείς σε ό,τι «διδάσκεται» ή μαθαίνει στο σχολείο. Κάθε άλλαγή στούς σκοπούς της κοινωνικότητας μέσα στην όποια γεννιέται και ζι το άτομο με τις δοξασίες της, τα σύμβολα, και το ιδιόρρυθμο σύστημα ιεραρχήσεως τόν άξιων, συμβάλλει κατά κάποιο τρόπο στην «παίδευση» του ατόμου και θεωρείται «μάθηση». Μ' αυτήν την έννοια, «μάθηση» δέν είναι μόνο οί εμπειρίες, τά διδάγματα, οί πληροφορίες και οί γνώσεις γενικά που αδένουν την ικανότητα του ανθρώπου να προσαρμόζεται σε καταστάσεις για να μορη ή αντιμετωπίσει άποτελεσματικά τις προκλήσεις του περιβάλλοντος και να σχεδιάζη κατά τρόπο όρθολογιστικό τη δράση του. Είναι κάτι περισσότερο. Είναι και οί εμπειρίες, τά διδάγματα και οί ποικίλες αντιδράσεις που είναι δυνατόν να οδηγήσουν και στο αντίθετο, στην παράλογη δηλαδή συμπεριφορά, την άδιαφορία, την «άνομική» δράση ή ακόμη και την αυτοκαταστροφή του ατόμου. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για «άρνητική κοινωνικοποίηση», που οδηγεί στην «άρνητική ταυτότητα», άν μās επιτρέπεται η χρησιμοποίηση τέτοιων όρων, κάτι που συχνά έχει σχέση με τις «δυσλειτουργίες» του κοινωνικού συστήματος.

5. Κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το άτομο έρχεται σ' έπαφή με ώρισμένες μόνον πτυ-

1. Bernard S. Phillips, *Sociology, Social Structure and Change*, 1969, σ. 67.

2. Henry Mitchell, «Η Κρίση Ταυτότητας: Συνομιλία με τον Έρικ Έρικσον», *Τό Βήμα*, 10 Ιουνίου, 1973.

3. Παναγή Τερζέξη, *Τό Πολιτικό Σύστημα: Κοινωνιολογική Θεώρηση της Πολιτικής Ζωής*, Αθήνα, Έθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Έρευνών, 1973, σ. 132-181.

χῆς τοῦ ὑπάρχοντος πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, καὶ λαμβάνει γνώση ἐνὸς μόνο μέρους των. Τὰ συστήματα τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίσεως καθὼς καὶ ἕνα σύνολο περιοριστικῶν παραγόντων, ὅπως εἶναι οἱ πνευματικῆς δυνατότητες τοῦ ἀτόμου, οἱ φυσιογνωμικῆς καὶ βιολογικῆς ἰδιομορφίας του, καθιστοῦν ἀδύνατη τὴ γνώση ὅλων τῶν ἐκφάνσεων καὶ ὅλων τῶν πλευρῶν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινότητος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση ἀκόμη τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός του. Ἡ γυναίκα, ἐπὶ παραδείγματι, δὲν μαθαίνει κάθε πλευρὰ τῆς «κοινοῦρας» μὲ τὴν ὁποία ἔρχεται σ' ἐπαφὴ ὁ ἄνδρας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς πόλεως δὲν ζῆ τίς ἰδιομορφίες τῆς ὑπαίθρου. Ὁ κάτοικος τῶν νοτίων διαμερισμάτων διαφέρει ἀπὸ τὸν κάτοικο τῶν βορείων διαμερισμάτων κτλ. Ἐπὶ πλέον ὁ κάθε ἄνθρωπος, σὰν μέλος μιᾶς μικρῆς ὁμάδος, ὑπόκειται σὲ διαφορετικῆς ἐμπειρίας ἐρχόμενος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἄλλα μέλη καὶ τοῦ πιδό σενεῶν ἀκόμη κύκλου του ἀπὸ ὅ,τι ὁ συνάνθρωπός του. Ὁ κάθε ἕνας ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ διαφορετικὰ ἄτομα ἀπὸ ὅ,τι ὁ γειτονιάς του ἢ ὁ συγγενῆς του καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικῆς συνθηκῆς. Οἱ ἀξιολογήσεις πού ἐπιχειρεῖ καὶ οἱ ἀντιδράσεις πού παρουσιάζει εἶναι διαφορετικῆς. Κατὰ συνέπεια, ἡ «μάχη» καὶ οἱ ἐπιποροὲς γιὰ τὸ κάθε ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ ἴδιες καὶ ὅταν ἀκόμη δύο ἄτομα εἶναι φορεῖς ρόλων μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας στὸ σύστημα τῆς «κατανομῆς τῆς ἐργασίας», δηλαδὴ δικηγόροι, ὀδηγοὶ λεωφορείων, μαρκακοὶ κτλ. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὅταν ἀναφερόμαστε τόσο σὲ ἄτομα, ὅσο καὶ σὲ ὁμάδες, ἔθνη ἢ πολιτισμούς, θὰ πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ «τάσεις» καὶ «κροτές», γιὰ «ἐπικρατοῦσα» συμπεριφορὰ, γιὰ χαρακτηριστικὰ πού εἶναι «περισσότερο» ἢ «λιγότερο» ἔντονα ἢ ἐμφανῆ ἀπὸ ἄλλα καὶ ποτὲ γιὰ κατηγορίες εὐκρινῶς διακρινόμενες.

6. Ἡ κοινωνικοποίηση ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ μεταβίβαση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τῆς κοινότητος, τῶν φαινομένων πού συχνὰ ἀναφέρονται σὰν «παράδοσι», «παρακαταθήκη» τοῦ παρελθόντος, ἢ «ἔθνη κληρονομία», ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο καὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ.¹ Καὶ ἔχουμε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πλευρὰ τῆς διαδικασίας—πλ' ὅσην ὅταν ἀναφερόμαστε στὴ σχέση τοῦ ἀτόμου—πολιτιστικοῦ συστήματος—

1. «Κοινωνικοποίηση» ὑπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἔννοια σημαίνει τὴν ἐνθάρρυνση τῶν διαθέσεων πρὸς συμπεριφορὰ (πίστεις, στάσι) πού θεωροῦνται σὰν οἱ πιδό ἀρμοζοῦσες, καὶ ἀντίθετα τὴν ἀποτροπὴ καὶ καταπίση τῶν διαθεσῶν πρὸς συμπεριφορὰ πού θεωροῦνται ἐπικριτέες καὶ κολάσιμες. Robert Levine, «Political Socialization and Culture Change», στὸ Clifford Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York, The Free Press, 1963, σ. 280-303. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σκέλος τῆς προτάσεως θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι μιὰ τέτοια θεώρηση ἴσως δημιουργῆσει παρεξηγήσεις γιὰτὶ στὴν ἐρώτηση: «Πῶς θὰ προσδιορίσουμε ἂν μιὰ συμπεριφορὰ ἢ ἕνα σύνολο κανόνων πού συνθέτουν τὰ πλαίσια καὶ ὀρίζουν τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς εἶναι ἢ ἀρμοζοῦσα» ἢ ἀπάντηση πού θὰ δοθῆ, πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀξιοκρατικὰ κριτήρια.

κοινωνικῶν δομῶν. Τὸ ἄτομο ἐπηρεάζεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, ἐνὸ συγχρόνως τὸ ἐπηρεάζει καὶ τὸ διαμορφώνει. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἢ κάθε γενιὰ κάνει βίωμα τῆς ἐμπειρίας καὶ υἰοθετεῖ τῆς συσσωρευμένους γνώσεις τῶν περασμένων γενιῶν. Ἡ ἱκανότητα αὐτῆ τοῦ ἀνθρώπου συνεχῶς νὰ «συσσωρεύη» καὶ νὰ «μεταβιβάσῃ» ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τοῦ ἀνθρώπινου μεγαλείου (γιὰ τοὺς ἀπαισιόδοξους, αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ τὴν καταδίκη του). Ἡ κοινωνικοποίηση λοιπὸν ἀποτελεῖ τὸν κρικοὸ ὁποῖος συνδέει τὸ ἄτομο μὲ τὸ παρελθόν πού, κατὰ διαδοχικὰ στάδια, μεταμορφώνεται σὲ παρόν καὶ σὲ μέλλον.

Μέχρι τώρα μιλήσαμε γιὰ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποιήσεως γενικά. Σ' ὅ,τι ἀκολουθεῖ θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τῆς διαδικασίας. Ἡ πλευρὰ αὐτῆ, ἐνὸ συνδέεται στενά μὲ τὴ γενικότερη κοινωνικοποίηση, ἐν τούτοις τονίζει τὴ διαχρῆ (ἐκμάθησι) καὶ τὴν υἰοθέτηση τῆς πολιτικῆς στάσεως καὶ συμπεριφορᾶς. Εἶναι, δηλαδὴ, ἡ διαδικασία πού ἐφοδιάζει τὸ ἄτομο μὲ τὴν πολιτικὴ του προσωπικότητα.

τί εἶναι πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ; ὀρισμός, προϋποθέσεις

Ἀναγνωρίζοντας ὅλο καὶ περισσότερο ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελεῖ μιὰ πλευρὰ τῆς γενικότερης κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ὡς ἐκ τούτου μεταβιβάζεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, κοινωνιολόγοι καὶ πολιτειολόγοι ἄρχισαν νὰ στρέφουν τὴν προσοχὴ τους στὸ φαινόμενο τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως. Ἰδιαίτερα πρόσεξαν καὶ ἀνέλυσαν τοὺς μηχανισμούς μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ἄτομα δέχονται ἐρεθισμούς καὶ εὐαισθητοποιοῦνται, ἀναπτύσσονται κίνητρα καὶ ἀσπάζονται ἀξίες οἱ ὁποῖες ἐπηρεάζουν τὸν πολιτικὸν τους προσανατολισμὸν καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ πολιτικὸν σύστημα. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐπεξεύρησαν καὶ τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα πού προσπάθησαν νὰ ἀνεγείρουν στηρίχθηκαν ἐπάνω σὲ μερικῆς γενικῆς παρατηρήσεις.

Κατ' ἀρχὴν, στηρίχθηκαν στὸ γεγονός ὅτι οἱ πολῖτες τῶν διαφόρων χωρῶν ἔχουν διαφορετικὰ ὁ καθένας ἀντίληψη, πιστεύουν σὲ διαφορετικὰ πράγματα καὶ ἐκφράζουν διαφορετικῆς γνώμες ὅσον ἀφορᾶ τοὺς πολιτικούς θεσμούς καὶ τὴν πολιτικὴ τους ἡγεσία.² Ὁ μέσος Γερμανός, ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι συνήθως καλὰ πληροφορημένος γιὰ θέματα πού ἀφοροῦν τὴν κυβέρνησή του καὶ τὴν πολιτικὴ τῆς. Ὁ μέσος Βραζιλιάνος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πληροφορημένος γιὰ τὸ τί συμβαίνει στὴν πρωτεύουσά του. Οἱ Βρεταννοὶ γενικά φαίνεται νὰ ἐμπιστευοῦνται τοὺς συμπατριῶτες τους καὶ νὰ ἐκτιμοῦν τὸν πολιτικὸν τὸν ἡγέτες. Στὴν Ἰταλία διάχυτο παντοῦ εἶναι τὸ αἶσθημα τῆς καχυποψίας καὶ

2. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, Boston, Little and Brown Co., 1969, σ. 4.

της επιφυλάξεως πρὸς τὴν εὐρύτερη κοινωνική ομάδα, πρὸς τὴς κρατικές ἀρχές, τὴ διοίκηση καὶ τὴν κυβέρνηση. Ἡ ἄλλειψη ἐμπιστοσύνης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν συνάνθρωπό του καὶ τὴς κρατικές ἀρχές εἰσχωρεῖ σὲ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα καὶ δίνει τὸ ἰδιαιτέρο ἐκεῖνο χρώμα στοὺς προσανατολισμοὺς καὶ τὴς πολιτικές δομὲς τῆς χώρας. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀντιμετωπίζουν τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς μὲ συναίσθημα συνήθως αἰσιοδοξίας καὶ αὐτοπεποιθίσεως πού πηγάζει ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἰκανότητά τους νὰ ἐλέγχουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὰ πολιτικά γεγονότα. Γιὰ τὸ κάθε πρόβλημα φαίνεται νὰ πιστεύουν πως ὑπάρχει κάποια λύση καὶ πὼς ἡ λύση αὐτὴ είναι δυνατὴ καὶ πρέπει νὰ βρεθῇ. Ἀντίθετα, τὰ μέλη τῆς φυλῆς Bantu τῆς Νοτίου Ἀφρικῆς ἀντιμετωπίζουν τὰ γεγονότα μὲ τὴν ἴδια μοιρολατρική διάθεση πού ἀντιμετωπίζουν καὶ τὴς καιρικές μεταβολές.¹

Κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησεως βασίζεται στὴν παρατήρηση ὅτι ἡ στάση τῶν πολιτῶν ἐναντι τῶν πολιτικῶν φαινομένων ἢ τῶν πολιτικῶν ἀντικειμένων ἐπηρεάζει ἀποφασιστικά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ πολιτικὸ σύστημα. Οἱ διαθέσεις, ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ ἀξίες τῶν μελῶν τοῦ συτήματος βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸ «σύλλ» τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ μορφή τοῦ πολιτευματος καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς διοικήσεως. Ἡ σχέση φυσικά ἀνάμεσα στὰ δύο εἶναι σχέση ἀμοιβαίας ἀλληλεξαρτήσεως. Μιά, ἐπὶ παραδείγματι, ἀνίκανη κυβέρνηση θὰ κλονίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ. Ἐλλειψὺ λαϊκὴ ἐμπιστοσύνη, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μειώνει τὴν ἀπόδοση τῆς κυβερνήσεως, τουλάχιστον σὲ βασικούς τομείς δραστηριότητος.

Ἡ τρίτη βασικὴ προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησεως εἶναι ὅτι μεταξύ τριῶν στοιχείων — παραγόντων πού διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ μῆς χώρας — α) φυσικοὶ παράγοντες, β) νόμοι καὶ γ) ἠθικὰ καὶ ἔθιμα² — τὰ τελευταῖα παίζουν τὸν ἀποφασιστικότερο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν προσανατολισμῶν.

Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτῆ, γεννιοῦνται τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: ποῖες εἶναι οἱ πηγὲς τῶν πολιτικῶν ἠθῶν καὶ ἔθιμων, καὶ μὲ ποῖο τρόπο διαμορφώνουν τὴς πίστεις καὶ τὴς ἀξίες ἐνὸς λαοῦ; ποῖες κοινωνικὲς δομὲς χαλκεύονται καὶ μὲ ποῖο τρόπο ὥστε νὰ διατηροῦν τὴς συγκεκριμένους πίστεις καὶ νὰ διακονίζουν τὰ πολιτικά ἔθιμα; Ὁ κοινωνικός ἐπιστήμων προσπαθεῖ νὰ βρῇ μιὰ μερικὴ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα

αὐτά, ἀναλύοντας τὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησεως.

Οἱ διαπιστώσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ θὰ μπορούσαν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς:

α) Οἱ πολιτικὲς συνήθειες, τὰ πολιτικά ἠθικὰ καὶ ἔθιμα, τὸ πολιτικὸ αἶσθημα καὶ οἱ πολιτικὲς ἀξίες ἐπηρεάζουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς κοινότητος καὶ διαμορφώνουν τὴς δομὲς καὶ τὴς λειτουργίες τοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

β) Σὲ κάθε πολιτικὸ σύστημα ὑπάρχουν ὀρισμένους πολιτιστικὲς πηγὲς πού τροφοδοτοῦν τὸ σύστημα μὲ τὴς ἰδιόρρυθμες ἐκείνες πολιτικὲς ἀξίες καὶ τὸ ἰδιότυπο «σύλλ» πολιτικῆς ἐκφράσεως, πού χαρακτηρίζουν τὴν ταυτότητα τοῦ κάθε συστήματος.

Μὲ βῆση αὐτὲς τὴς προϋποθέσεις καὶ αὐτὴν τὴ λογικὴ, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησις μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ διαδικασία πού ἐφοδιάζει τὸ ἄτομο μὲ τὸ πολιτικὸ του ἐγὼ καθὼς ἀναπτύσσεται περνώντας ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἢ ἡλικία στὴν ἐφηβικὴ, καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν ὀριμότητα. Ὅλες οἱ μέγροι τώρα ἐρευνες καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πολίτης υἰοθετεῖ τὴς βασικὲς πολιτικὲς του πίστεις καὶ διαμορφώνει τὴς πολιτικὲς του πεποιθήσεις κατὰ τὴν παιδικὴ ἢ ἡλικία. Τὴς πρώτες του ἐντυπώσεις, κλίσεις καὶ παρορμήσεις, ἀκολουθεῖ μιὰ βαθύτερη καὶ πλατύτερη κατανόηση τῶν πολιτικῶν γεγονότων. Οἱ ἀντιδράσεις του στὰ πολιτικά γεγονότα καὶ ἡ ἀξιολόγησις πού ἐπιχειρεῖ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴς ἐμπειρίες πού συνεχῶς ἀποκτὰ ἐνῶ ἀναπτύσσεται.³

Ἄν ἐξετάσουμε τὴν ἴδια διαδικασία ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησις εἶναι ἡ διαδικασία διὰ τῆς ὁποίας σχηματίζεται καὶ μεταβιβάζεται ἡ πολιτικὴ κουλτούρα μιᾶς ὁμάδος ἢ ἐνὸς ὁλοκλήρου ἔθνους ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ὁ μαθητὴς τοῦ δημοτικοῦ, πού ψάλλει τὴν καθημερινὴ πρωτὴν προσευχὴ ἢ τὸν ἐθνικὸ ὕμνον στὸν περὶβόλο τοῦ σχολείου ἢ πού διδάσκειται σεβασμὸ στὴ σημαία καὶ στὰ ἐθνικὰ σύμβολα καὶ ὑπακοὴ στὴν ἐξουσία καὶ τὴς κρατικὲς προσταγὰς, ὑπόκειται στὴν ἐπίδρασις τῆς κοινωνικοποίησεως ἢ μᾶλλον γίνεται ἀντικείμενον κοινωνικοποίησεως. Διὰ μέσου τῶν ἐπιστήμων ἢ τυπικῶν κρατικῶν μηχανισμῶν καὶ κυβερνητικῶν προγραμμάτων «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» καὶ παράλληλα μὲ μιὰ λιγότερο προγραμματισμένη προσπάθεια τῶν «πρωτογενῶν» καὶ τῶν «ἀτύπων» κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ σχέσεων, ὅπως εἶναι ἡ οἰκογένεια, οἱ συγγενεῖς ἢ φιλικὲς συγκεντρώσεις καὶ συναναστροφές κτλ., οἱ κοινωνίες προσπαθοῦν νὰ ἐκασφαλίσουν τὴ συνέπεια καὶ τὴ συνέχεια τῶν πολιτι-

1. Ὁμοίως.

2. «Ἡθικὰ καὶ ἔθιμα» εἰδὼ ἔχουν τὴν ἔννοια ἀγράφων κανόνων συμπεριφορᾶς πού ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆ βῆσει ὀρισμένων ἀξιομάτων-προσταγῶν: αὐτὸ εἶναι δίκαιο, ἠθικό, ὀρθὸ καὶ ἐπιτρέπεται, ἐκεῖνο εἶναι ἀδικο, ἀνήθικο, ἐσφαλμένο καὶ ἀπαγορεύεται.

3. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, ἐνθ' ἂν., σ. 36.

κων άξιάν. "Όλες αυτές οι προσπάθειες και διαδικασίες, ώργανωμένες ή άνοργάνωτες, τυπικές ή άτυπες, προγραμματισμένες ή άπρογραμματίστες, άποτελούν τώ κύριο άντικειμένο μελέτης της «πολιτικής κοινωνικοποίησης». Οι παλαιότερες γενιές άφήνουν τώ έγχρη τους στην πολιτική ζωή τώ μέλλοντος διά της μεταδόσεως στις νεώτερες γενιές ένός είδους συλλογικής «πολιτικής προδιαθέσεως» πού θέτει τούς όρους και τις προϋποθέσεις τού πολιτικού παιχνιδιού, καθορίζει τούς κανόνες με τούς όποιους αυτό θά παιχθή και επιβάλλει τώ «στόλ» τού. Οι προϋποθέσεις, οι κανόνες και τώ «στόλ» τού πολιτικού παιχνιδιού, όπως καθορίζονται άπό τήν προηγούμενη γενιά, άποτυπώνονται στην «πολιτική μνήμη» τού έθνους και μεταβιβάζονται στην έπόμενη γενιά.

Έδώ όμως θά πρέπει νά άνοιξουμε μιá παρένθεση: ή πρωταρχική λειτουργία της πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι φυσικά ή μεταβίβαση τών ύπαρχουσών πολιτικών πίστεων και άξιών άπό γενιά σέ γενιά. «Πολιτική κοινωνικοποίηση», συμπεραίνει ό Greenstein, καθηγητής της πολιτικής επιστήμης στό Πανεπιστήμιο τού Wesleyan, «τόσο στις σταθερές όσο και στις άσταθείς κοινωνίες κατά πάλαν πιθανότητα τείνει στη διατήρηση τών ύπαρχόντων προτύπων». ¹ Πράγματι τώ «ίσοζύγιο» της πολιτικής κοινωνικοποίησης βυρύνει πάντα πρós τώ μέρος τού status quo, τώ «κατεστημένο», τουλάχιστον όσον άφορά τις βασικές άρχές και τις θεμελιακές πίστεις τού πολιτεύματος.

Άπό τήν άποψη αυτή, ή κοινωνικοποίηση μκραινεί τώ περιθώρια της έκλογής και περιορίζει τούς όρίζοντες πρós τούς όποιους θά μπορούσε τώ άτομο νά άτενίση, ώθούμενο άπό τις έσωτερικές του παρορμήσεις. Τό γεγονός όμως ότι πρωταρχικός ρόλος της πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι ή διατήρηση τών πολιτικών δομών και τών πολιτικών προτύπων συμπεριφοράς τού κοινωνικού συστήματος δέν σημαίνει ότι θά πρέπει νά τήν εξισώσουμε με μιá κατάσταση πλήρους στασιμότητας. Σέ καμιά περίπτωση, τουλάχιστον μέσα στον τεχνολογικό όργανισμό της εποχής μας και στον ύψηλό βαθμό της άλληλεπιδράσεως τών κοινωνικών συστημάτων, οι πολιτικοί προσανατολισμοί της μιáς γενιάς δέν μεταβιβάζονται αυτοόσιοι στην έπομένη. Οι άνάγκες της κάθε γενιάς άλλάζουν και μάλιστα με ταχύτατο ρυθμό στον καιρό μας και μαζί τους μεταβάλλονται και οι πίστεις και οι άξιεις της. «Συνήθως ή κοινωνικοποίηση φαίνεται νά συντελή στή διαίωηση τών ύπαρχουσών πολιτικών καταστάσεων...», γράφει ό Greenstein, «και όμως ή κοινωνικοποίηση μπορεί νά καταστή πηγή άλλαγής. Πάντα, δηλαδή, ύπάρχει ή πιθανότητα νά διασπασθή ή συνέχεια στή μετάδοση

των προδιαθέσεων άπό τή μιá γενιά στην άλλη. Και επειδή ή εκπαίδευση τών παιδιών άποβλέπει στην κάλυψη μελλοντικών άναγκών είναι δυνατόν ή μιá γενιά νά μεταδότη στην έπόμενη διαφορετικές άξιεις άπό τις δικές της κατά ότροπο όχι τυχαίο, αλλά προγραμματισμένο». ²

Οι τεχνολογικές άλλαγές επιβάλλουν σχέσεις πού έπηρεάζουν τις πολιτικές μας άξιεις και διά μέσου αυτών τώ ίδιο τώ περιεχόμενο και τούς φορείς της κοινωνικοποίησης. Κατά τή διάρκεια τού πολέμου έννας μεγάλος άριθμός γυναικών έπρεπε νά έργασθώ στή έργοστάσια παραγωγής πολεμικού ύλικού στην 'Αμερική και τήν Εύρώπη. Κι' έτσι, κατά τή μεταπολεμική περίοδο, άν και ή όξεία κρίση σχετικά με τήν έλλειψη έργατικών χειρών είχε περάσει, ή έργαζόμενη γυναίκα άπετέλεσε πιá άναπόδεκτο τμήμα της οικονομικής μηχανής. «Κατά συνέπεια», παρατηρεί ή Roberta Sigel, «τά νεαρά άτομα άρχίζουν νά δέχονται τή γυναίκα σάν έννα μέρος τού έργατικού δυναμικού σέ βαθμό πού ποτέ δέν τήν είχαν δεχθώ οι πατέρες τους—όπως ώστε, όταν τώ 1964 μιá γυναίκα ζήτησε νά διεκδικήση, έστω και άνεπιτυχώς, τήν προεδρία, αυτό δέν έπσυρε σοβαρές διαμαρτυρίες με τώ επιχείρημα ότι ή πολιτική είναι μιá καθαρά άνδρική άπασχόληση. Οι άξιεις λοιπόν προσαρμόζονται πρós τις άλλαγές πού συντελούνται στό περιβάλλον». ³ Άς πάρουμε έννα άλλο παράδειγμα: μιá άναπτυσσόμενη κοινωνία ή όποια έχει άποδυθώ σέ άγώνα δρόμου με άμεσο στόχο, μεταξύ τών άλλων, τόν έκσυγχρονισμό τού γεωργικού τομέως και τή δημιουργία της κατάλληλης βιομηχανικής ύποδομής. Οι φορείς κοινωνικοποίησης στην περίπτωση αυτή θά πρέπει νά «διδάξουν» σέ μιá, ως έπί τώ πλείστον, παραδοσιακή κοινωνία τις σύγχρονες μεθόδους γεωργικής καλλιέργειας και τή χρήση τών νέων μηχανημάτων. 'Επι πλέον θά πρέπει νά πείση τούς άγρότες γιά τή χρησιμότητα και τήν άποτελεσματικότητα τών νέων μεθόδων και της νέας τεχνικής, νά μεριμνήση γιά τή διάδοση τών νέων ιδεών και τόν έλεγχο τών νέων σχέσεων, νά προετοιμάση ψυχολογικά τόν άνθρωπινο ύλικό ώστε νά μωρσθή νά άποσπασθώ όσο τώ δυνατόν πιό άνώδυνα άπό τούς παραδοσιακούς τρόπους ζωής και νά τώ προσαρμόσει στή νέα πολιτιστικά πλαίσια πού δημιουργούνται είτε σάν προϋπόθεση της προσπάθειας είτε σάν άποτέλεσμα, και τέλος νά εξεστγή τις συνέπειες πού τυχόν θά προκύψουν άπό τή διατάραξη της δομικής και λειτουργικής ίσορροπίας της κοινότητας. Έχοντας αυτούς τούς στόχους ύπ' όψη, ή Roberta Sigel δίνει τήν έξής συμβουλή σέ όσους επιθυμούν νά εισαγάγουν έννα άποτελεσματικό σύστημα πολιτικής κοινωνικοποίη-

2. Όμοίως.

3. Roberta Sigel, ένθ' άν., σ. 8 «Assumption about the learning of Political Values», *The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 361 (September 1965).

1. Fred I. Greenstein, «Political Socialization», *International Encyclopedia of Social Science*, 1968, σ. 555.

σεως: «Φαίνεται λογικό να υποστηρίζουμε ότι για να ευδοκιμήσει μια πολιτική κοινότητα στον εικοστό αιώνα, η πολιτική κοινωνικοποίηση θα πρέπει να διδάζεται στα νεαρά άτομα να δεχθούν τον άγωνα και τη σύγκρουση σαν ένα απαραίτητο (φυσικό) συστατικό της πολιτικής διαδικασίας και να θεωρήσει την αλλαγή σαν κάτι το αναπόφευκτο. Με άλλα λόγια, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης θα πρέπει να ταυτίζεται και με την αλλαγή και όχι απλώς με την ύπαρξουσα κατάσταση».¹

Όλα αυτά λοιπόν καθιστούν την πολιτική κοινωνικοποίηση μιὰ διαδικασία δυναμική και εκτεταμένη που άποσκοπεί στη διατήρηση, ενεργοποίηση και προσαρμογή της πολιτικής «κουλτούρας» στις ανάγκες της κοινότητας, και που αναφέρεται στο σύνολο του πληθυσμού και αφορά όλους τους φορείς, πολιτικούς και έξωπολιτικούς, «τυπικούς» (άμεσους), «άτυπους» (έμμεσους). Ύπ' αυτή την έννοια, η κοινωνικοποίηση διευρύνει τους όριζόντες και πολλαπλασιάζει τις «εκλογές» που μπορεί να κάνει το άτομο με το να «κοινωνικοποιηθ» ώρισμα πρότυπα συμπεριφοράς και να τα καθιστά λειτουργικά αποδεκτά και γ' αυτό προστιτά στην πλειοψηφία των μελών του συστήματος.

άκαταλληλότης του όρου «άγωγή του πολίτου»

Βάσει των όσων έχουμε ήδη αναφέρει, αποδεικνύεται ότι ο όρος «άγωγή του πολίτου» με τον όποιο προσπαθούμε να αποδώσουμε τη διαδικασία της «πολιτικής κοινωνικοποίησης» είναι ανεπαρκής.

Ο όρος παρουσιάζει κάποια ασάφεια που τον καθιστά δύσχρηστο σαν μεθοδολογικό εργαλείο. «Η μεγάλη ιδιαιτερία της ζωής του όφειλεται στην ασάφεια», γράφει ο Α. Καζεπίδης, καθηγητής της Φιλοσοφίας της Παιδείας στο Πανεπιστήμιο Simon Fraser, «και στο γεγονός ότι ενώ το περιεχόμενον του όρου μπορεί να διαφοροποιηθεί, η θετική αξιολογική δύναμη του παραμένει λίγο-πολύ σταθερή, ένεκα της κοινωνικής σημασίας του θέματος».²

Η έννοια της «πολιτικής άγωγής» ή «άγωγής του πολίτου»,³ όπως όριζεται τουλάχιστον από ένα σύγχρονο έλληνικό κοινοβουλευτικό λεξικό, αναφέρεται στην «ειδική άγωγή που άσκειται στους μαθητές με σκοπό να τους εξοπλίσει με όλα τα απαραίτητα στοιχεία που θα τους βοηθήσουν να δράσουν ως μελλοντικοί πολίτες του κράτους και ως δημότες του τόπου κατοικίας τους».⁴

1. Όμοιος, σ. 9

2. Α. Kazepides, *The Autonomy of Education*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1973, σ. 50.

3. Ο Καλαντζής μιλάει για «έθνική άγωγή» που τη θεωρεί περισσότερο ζήτημα καρδιάς (δέσμο ψυχικό με τη γενέθλια γη και από εκεί με την ευρύτερη πατρίδα) και λιγότερο θέμα γνώσεων. Κώστας Γ. Καλαντζής, *Διδακτική των Ειδικών Σχολείων*, Αθήνα, Καραβίνας, 1973, σ. 157.

4. Χάρη Πάτσι, *Έπίτομο Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών*, Αθήνα, 1969, λήμμα: «άγωγή πολίτου», σ. 49.

Ένας πιο λεπτομερής όρισμός της έννοιας «άγωγή του πολίτου» δίνεται από τον καθηγητή της παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Έξαρχόπουλο. «Πολιτική άγωγή», κατά τον Έξαρχόπουλο, «είναι η διδασκαλία διά της οποίας ο μαθητής λαμβάνει γνώσιν της συνθέσεως της κοινωνίας, της σπουδαιότητας του έν κοινωνία βίου και των θεμελιωδών νόμων αυτού, των σκοπών, τους όποιους αυτή επιδιώκει, των όρων, υπό τους όποιους λειτουργεί, των φαινομένων, άτινα γεννιούνται διά της συμβίσεως των ανθρώπων, των τάξεων, εις τας όποιας κατανέμονται έν τη κοινωνία τά άτομα, και των άρχών επί των όποιων στηρίζεται η τοιαύτη κατανομή, και της σχέσεως άρχόντων και άρχομένων και των καθηκόντων του άτόμου κτλ.»⁵

Η άκαταλληλότης του όρου γίνεται άμεσα φανερή' ο όρος περιορίζεται στη διαδικασία της μεταβίβασεως ιδεών, πληροφοριών και νοημάτων στους μαθητές. Αναφέρεται μόνο στην περίοδο της σχολικής ηλικίας και περιορίζεται στους φορείς της διδασκαλίας της «πολιτικής συνειδήσεως» διά της άπ' ευθείας μεταδόσεως πολιτικών γνώσεων.⁶

Μιά τέτοια εθάρηση στηρίζεται στην πεποίθηση (ή τουλάχιστον στην προϋπόθεση) ότι υπάρχει κάποιο χρονικό σημείο στη ζωή του ανθρώπου, μιὰ ώριμη τάξη του δημοτικού, από το όποιο θα πρέπει να άρχίσουμε την πολιτική εκπαίδευση, όπως υπάρχει και ένα άλλο σημείο στο όποιο θα πρέπει

5. Νικ. Έξαρχόπουλος, *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, Αθήνα, Έκδοτικός Οίκος Δ. Δημητράκου Α.Ε., 1950, Τόμος Α', σ. 143. Έπίσης ο Όσοφ. Παπακωνσταντίνου στην *Πολιτική Άγωγή του πολίτη* ενυπόκει έννοιαν στον όρο, παρατηρώντας ότι «εις όλας τας έλευθερας χώρας σημερινη η πολιτική άγωγή άποτελει τον κεντρικον σκοπον της εκπαίδευσσεως, βασική δέ άποστολή της θεωρείται η παροχή εις τον πολίτην της μορφώσεως και της εμπειρίας εκείνης, που είναι απαραίτητοι διά να κατανοηση τον δημοκρατικον τρόπον διακυβερνήσεως και να πιστεύση εις αυτόν, ιδιαιτέρως δέ η καλύτερη των άτομικων ικανοτήτων, αι όποιαι θα τον βοηθήσουν να ενεργή έντός του κράτους ως νοημον άτομον και να συμβάλλη εις το γενικον καλον». (Όσοφ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτική Άγωγή*, Αθήνα, Kabanas-Hellas, 1970, σ. 12). Ο Παπακωνσταντίνου χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνικοποίησης» για να όριση τη λειτουργία «εξ της προσαρμογής, η όποια άρχίζει με την γέννησιν και συνεχίζεται επί σημαντικόν διάστημα της ζωής ένός άτόμου...». (Όμοιος, σ. 21).

6. Ειδικά για το μάθημα της «Άγωγής του Πολίτου», γράφει ο άνησχος διανοούμενος του καιρού μας, αναφερόμενος στον παλιό συνάδελφό του Νικητόπουλο (1795-1846), «πέφτουμε θύματα της πλάνης που τη χαρακτήρισε επικίνδυνη ο Kerschenshteiner (*Η Έννοια της Άγωγής του Πολίτη*, μετάφραση Εύάγγελου Κακούρου), να πιστεύωμε, δηλαδή, πως πολιτειακή άγωγή είναι το ίδιο με την πολιτειακή διδασκαλία, με τη διδασκαλία των δικαιωμάτων και καθηκόντων του πολίτη». Την πλάνη αυτή την άφησε ο Νεώτερος Νικητόπουλος, ένθ έμετε μοιάζουμε με εκείνον που δίδασκε κολύμπι, όχι μέσα στο νερό, αλλά με άποστήθισον κινούνον από ειδικό εργαλειόδιον, παραγνωρίζοντας τον κίνδυνον που θα διατρέξη ο μαθητής του μόλις πέση στη θάλασσα. Σε μιὰ τέτοια ιδιοκακία, όμοιος, θα μπορούσαμε να ύποπιασθόμε πως ο πνιγμός άποτελει την άπώτερη επιδίωξη. Ηλένης Δημαρής, «Η Άγωγή του Πολίτου», *Τό Βήμα*, 29 Ίουλιου 1973.

νά σταματήσουμε, γιατί ἡ ἐκπαίδευση θὰ ἔχη περατωθῆ. Ἡ σύγχρονη ὁμῶς ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς κοινωνιολογίας θεωρεῖ τις ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους «ἀφελεῖς καὶ ἐκτός πραγματικότητος».¹ Κι' αὐτὸ γιὰ μιά τέτοια ἀποψη παραγνῶριζει βασικὰς ἀρχὰς τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας. Παραβλέπει, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ γεγονός ὅτι ἡ «ἐσωτερικοποίηση», ἡ παραδοχὴ, ἡ υἱοθέτηση καὶ ἡ ὑπακοὴ τῶν «κοινωνικῶν προσταγῶν» (norms) συντελεῖται κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀσυναίσθητα, κατὰ τρόπο μηχανικὸ, χωρὶς συχνὰ τὸ ἄτομο νὰ ἔχη ἐπίγνωση τοῦ τί συντελεῖται, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκῃ κάποια λογικὴ ἐξήγηση. Καὶ ἴσως γι' αὐτὸ ἡ διαδικασία νὰ συντελεῖται τόσο ὁμαλῶς. Θεωροῦμε τις «κοινωνικὰς προσταγὰς» ὡς κάτι δεδομένο, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦμε τὴν ἀποτελεσματικότητά τους.² Ὁ Cantrill, ἀναφερόμενος στὴ μεταβίβαση τῶν «θρησκευτικῶν προσταγῶν», περιγράφει τὸ φαινόμενο κατὰ τρόπο πού ταιριάζει καὶ στὴν περίπτωση τῆς μεταδόσεως τῶν «πολιτικῶν προσταγῶν»:

Ἡ σχετικὴ ὁμοιομορφία πού ἐπικρατεῖ σὲ μιά κουλτούρα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ὁ ἀργὸς συνήθως ρυθμὸς τῆς ἀλλαγῆς ἀποτελεῖ καθαρὴ ἐνδείξη ὅτι πολλοὶ κανόνες (norms) καὶ προσταγὰς τῆς κουλτούρας γίνονται ἀποδεκτοὶ κατὰ τρόπο ἀνεξέλεγκτο ἀπὸ τὴν μεγάλην πλειοψηφία τοῦ λαοῦ.

... Οἱ κανόνες καὶ οἱ προσταγὰς τῆς κοινωνίας δὲν εἶναι οὐδέποτε κίνητρα συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὰ ὅποια ὁ καθένας μπορεῖ νὰ διαλέγῃ ὅποτε τοῦ ἀρέσει αὐτὸ πού θεωρεῖ καλὸ ἢ κακὸ, δίκαιο ἢ ἀδικο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κοινωνικά αὐτὰ προστάγματα ἔχουν ἤδη περάσει ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν προηγουμένων γενιῶν, πρὶν ἀκόμη τὸ ἄτομο ἐρῆσθ' ἐπαφῇ μ' αὐτά. Ὅταν ὁ λαὸς διδάσκεται μιά ὀρισμένη θρησκεία, ταυτοχρόνως μαθαίνει ὅτι εἶναι καὶ ἡ «καλύτερη» καὶ ἡ «πιο ἀληθινή».³

Οἱ Easton καὶ Dennis, καθηγητὲς τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Chicago καὶ Wisconsin ἀντιστοίχως, περιγράφουν μὲ τὸν ἐξῆς γραφικὸν τρόπο τὴν δέσμευση αὐτῆ τοῦ ἀτόμου στὴν ἐπιλογὴ τῶν πίστεων καὶ τῶν ἀξιών του.

Τὸ παιδί, πού γεννιέται μέσα σ' ἓνα σύστημα, σὲ πολλὰ σημεῖα μοιάζει σὺν ἓνα μετανάστις πού ἐρχεται νὰ ζῆσι μέσα σ' αὐτό. Ἐκεῖ πού διαφέρει εἶναι ὅτι δὲν ἔχει προηγουμένως κοινωνικοποιηθῆ μέσα σὲ κανένα ἄλλο σύστημα... Ἔτσι μαθαίνει νὰ τοῦ ἀρέσῃ ἡ κυβέρνηση πρὶν ἀκόμη γνωρίσῃ ἀπὸ τί πράγματι ἀποτελεῖται.⁴

1. Βλέπε Roberta Sigel, «Assumptions about Learning of Political Values», *The Annals*, Vol. 361 (September 1965), σ. 1-9—Hadley Cantrill, *The Psychology of Social Movements*, New York, John Wiley and Sons, 1963.

2. Βλέπε Roberta Sigel, «Assumptions about Learning of Political Values», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 361 (September 1965), σ. 1-9. Συχνὰ ἀναφέρεται ἄλλῳδ σὺν *Annals*.

3. Hadley Cantrill, *The Psychology of Social Movements*, New York, John Wiley and Sons, 1963, σ. 6.

4. David Easton and Jack Dennis, «The Child's Image of Government», *The Annals*, Vol. 361 (September, 1965), σ. 56-57.

Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴν διαδικασίαν τῆς ἀπ' εὐθείας μεταδόσεως τῶν πολιτικῶν πληροφοριῶν στοὺς μαθητές, ἡ διαδικασία τῆς πολιτικοποίησεως μὲ τὸν τρόπο πού ἐξετάζεται στὴν παρούσα μελέτη περιλαμβάνει καὶ ἄλλους τρόπους μεταδόσεως τῶν κανόνων τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς πού ἐγγίζουσιν καὶ ἄλλους φορεῖς κοινωνικοποίησεως. Ἡ ἐν λόγω διαδικασία ἀναφέρεται στὰ πρότυπα, τὰ σύμβολα καὶ τοὺς θεσμοὺς πού ἐκφράζουσιν τὴν ἐξουσία καὶ χαρακτηρίζουσιν τὴν ἡγεσίαν, τὴν κυβέρνηση, τὸ κράτος, καθὼς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὅλα αὐτὰ κεντρίζουν τὴ φαντασία τοῦ παιδιοῦ, τροφοδοτοῦν τὸν συναισθηματικὸν τὸν κόσμο καὶ ἐπηρεάζουσιν τὴ συμπεριφορὰ του πρὸς τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα, πρὶν ἀκόμη ἐνηλικιωθῆ. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὴ φύση καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ στὸν ρόλο του σχολείου στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ παιδιοῦ.

Δὲν θεωρεῖ ὁμῶς τὸ σχολεῖο σὺν τὸν μοναδικὸν φορέα πολιτικῆς μαθήσεως. Τὸ ἄτομο ἀποκτὰ τὴν πολιτικὴν του ἐκπαίδευση ὄχι μόνον διὰ μέσου τῆς ἀπ' εὐθείας διδασκαλίας τῶν κανόνων τοῦ πολιτικοῦ παιχιδιοῦ ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μιμήσεως, τῆς ταυτίσεως του μὲ ὀρισμένα σύμβολα, ὁμάδες καὶ ἰδέες μὲ τις ὁποῖες ἐπιδιώκει ἢ τυχαίνει νὰ ἐρχεται σὲ ἐπαφῇ ἢ πολιτικῆν του δηλαδὴ ἐκπαίδευση εἶναι ἀποτελέσματα τῶν ἐμπειριῶν καὶ τῶν βιομάτων πού ἀποκτὰ ἐνὸς κινεῖται ἐξω ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ σχολείου. Συνήθως τὸ περιβάλλον συντελεῖ στὴ διάπλαση τοῦ χαρακτῆρος του μὲ μηχανισμοὺς πού δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὴν ἐκπαίδευση στὴν τυπικὴ τῆς μορφή.⁵ Ἡ πολιτικὴ δηλαδὴ «κουλτούρα» σὺν «πολιτικῇ μνήμῃ» τῆς κοινότητος ἢ σὺν ἓνα σύνολο ἀπὸ πρότυπα συμπεριφορᾶς διδάσκεται ἀπὸ μιά ποικιλία φορέων. Ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν φορέων αὐτῶν διαφέρει ἀπὸ κοινωνία σὲ κοινωνία, ἀνάλογα μὲ τὴ δομικὴ σύσταση, τὴν ἐιέραρχηση τῶν ἀξιών καὶ τὸ γενικότερο πολιτικὸν ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας πού ἐξευηρετοῦν. Ἡ διαπίστωση ὁμῶς αὐτῆ δὲν θὰ πρέπει σὲ καμμιά περίπτωση νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴ σκέψη ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ διδάσκεται ἀπὸ πολιτικοὺς ἀποκλειστικὰ φορεῖς (ἂν καὶ σὲ ὅλες τις περιπτώσεις συνειδητὰ καὶ προγραμματισμένα ἢ ἀσυνειδητὰ καὶ τυχαία ἢ πολιτικῆς ἐξουσίας ἄσκει πάντα πότε ἅμεσα καὶ πότε ἕμμεσα κάποιο ἔλεγχον σὲ ὅλους τοὺς «ἐξω-πολιτικοὺς» φορεῖς κοινωνικοποίησεως). Γιὰ ἄλλη μιά φορὰ θὰ πρέπει νὰ υπενθυμίσουμε τὴ στενὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ γενικὴ ἢ κοινωνικὴ «κουλτούρα» καὶ τὴ μερικὴ ἢ πολιτιστικὴ «κουλτούρα».

Ἡ πολιτικὴ δηλαδὴ συμπεριφορὰ δὲν προσδιορίζεται μόνον ἀπὸ τὴν ἐπαφῇ τοῦ ἀτόμου μὲ καθαρά πο-

5. Leon Eisenberg, «Ἡ Ἀνθρώπινη Φύσις τῆς Ἀνθρώπινης Φύσεως», *Συνέχεια*, 5 (Ἰούλιος 1973), σ. 211. Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ περιοδικὸν *Science*, Vol. 176 (April 1972), σ. 123-128.

λιτικές καταστάσεις, φορεῖς καὶ διαδικασίες. Οἱ «ἐξωπολιτικές» σχέσεις καὶ «ἐπιρροές» εἶναι ἐξί- σου ἀποφασιστικές στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτι- κῆς του στάσεως ὅσο καὶ οἱ ἐμπειρίες πού ἀποκτᾶ καὶ οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσει ἐρχόμενος σὲ ἐπαφὴ μὲ πολιτικά καθαρῶς ἀντικείμενα. Μὲ τὸν ὄρο «ἐξωπολιτικές» ἐπιρροές ἔννοοῦμε τὴν ἐμπειρία πού ἀποκτᾶ τὸ ἄτομο μέσα στὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο, τὴ γειτονιά, τὸ ἐπαγγελματικὸ σωματεῖο, τὶς φιλι- κές συντροφίες καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες «ἐξωπολιτι- κές» σχέσεις του. Οἱ «ἐσωπολιτικές» ἐπιρροές ἀφο- ροῦν τὶς ἐμπειρίες, τὶς πληροφορίες καὶ τὴ στάση γενικῶς τοῦ αὐτοῦ πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ του μὲ τὶς κρατικές ἀρχές, τὴν κυβέρνησι, τὰ πολι- τικά πρόσωπα καὶ τοὺς ἄλλους φορεῖς πολιτικῶν πληροφοριῶν καὶ ἐξουσίας. Ὅλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες καὶ τὰ βιώματα μὲ τὸν καιρὸ μετατρέπονται σὲ γνώ- μες, πίστεις καὶ πεποιθήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ πολιτικὸ σύστημα.

Κατὰ συνέπεια, ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ αὐτό- μου προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους φορεῖς, ἀμέσου ἢ ἐμμέσου κοινωνικοποιήσεως, μὲ τοὺς ὁποίους τὸ ἄτομο ἐρχεται σὲ ἐπαφὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκειά της «πολιτικῆς του ζωῆς», ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ ἐκκλη- σία, οἱ ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις, τὰ ἐργατικά σωματεῖα, τὰ πολιτικά κόμματα καὶ γενικῶς ὅλες ἐκεί- νες οἱ καταστάσεις πού διαμορφώνουν τὸ ἦθος καὶ ἐπιδρῶν στὴ στάση καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀν- θρώπων (πόλεμοι, ἐπαναστάσεις, κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς μεταπολίσεις, πληθυσμιακὲς μετακι- νήσεις κτλ.).

Ὁ ὄρος «πολιτικὴ ἀγωγή» εἶναι ἀκατάλληλος καὶ γιὰ ἕνα ἀκόμη λόγο. Ὅταν οἱ φορεῖς τῆς «πο- λιτικῆς ἀγωγῆς» ἐλέγχωνται κατὰ τρόπο ἀποκλει- στικὸ καὶ ἄπλοτο ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία καὶ ἀποσκοποῦν στὴ διατήρησι ἐνός τυραννικῶν συ- στημάτων διακυβερνήσεως, πού θὰ κατατάξουμε τὶς μυστικὲς, ἄτυπες ἀπορροὲς πολιτικοποιήσεως πού ἀπο- βλέπουν στὴν ἀνατροφή τοῦ τυραννικοῦ αὐτοῦ πολι- τικοῦ καθεστώτος.¹ Γιὰ ἕνα τέτοιο καθεστῶς ἡ «ἐκπαίδευσι» ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς

1. Ὁ καθηγητὴς Καζεπίδης στὴν περίπτωση αὐτὴ μιλεῖ γιὰ τὴν «πολιτικοποίησι τῆς ἐκπαίδευσως». Ἀναφέρεται στὴ συνταγματικὴ κατοχυρωμένη ἀσφάλεια πού διευκολύνει τὴν κρατικὴ ἐπέμβασι καὶ χρησιμοποίησι τῶν φορέων πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως (ἐκπαίδευσι) γιὰ πολιτικούς, ἰδεολογικούς, πολιτικούς καθαρὰ σκοπούς. Τὸ ἄρθρο τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος πού διευκολύνει τὴν ἐπέμβασι αὐτὴ εἶναι τὸ ἄρθρο 17 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1968 τὸ ὁποῖο ὀρίζει ὅτι: «Ἡ παιδεία τελεῖ ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτεῖαν τοῦ Κρά- τους, παρέχεται δαπάναις αὐτοῦ, σκοπεῖ δὲ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνει- δήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀξιών τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Ἡ ἴδια λογικὴ ἀκολουθεῖται καὶ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως (βλέπε Μ.Ν. Skatin, «Marxist - Leninist Ideas on Polytechnical Education» σὲ S. G. Shapovalenko (ed.), *Polytechnical Education in the USSR*, Paris, UNESCO, 1963, σ. 17, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Καζεπίδη, ἐνθ' ἄν., σ. 61-62.

«Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου» μὲ τὴν ἔννοια πού συνήθως δίνεται στὸν ὄρο.² Πού θὰ κατατάξουμε τὴ διαδι- κασία τῆς μεταδόσεως ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν πού θέρμαναν τὴν ψυχὴ καὶ ἀφύπνισαν τὸν νοῦ τῆς γε- νιᾶς τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως; Τὸ κρυφὸ σχολεῖο, ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ἀρχματολῶν δὲν μποροῦσαν φυσικῶς καὶ συμπεριλη- φθῶν στὶς ὀργανώσεις καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς πο- λιτικῆς ἀγωγῆς τοῦ Ὁθωμανικοῦ Κράτους. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες ὁμως πηγκόους τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπῆρ- ξαν οἱ βασικότεροι φορεῖς πολιτικοποιήσεως ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς μεταδόσεως πολιτικῶν ἰδεῶν, τῆς ἀφύπνισεως τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, τῆς διατηρή- σεως καὶ ἐνισχύσεως τῆς ἰδέας τῶν ἐθνικῶν εἰδώ- λων, καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐπαναστατικὴν δράσι καὶ «πολιτικὴ» ἢ «ἐθνικὴ» αὐτοδιάθεσι.

Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως εἶναι ἀρκετὰ πλατεῖα ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνη ὄχι μόνο τὶς ἐμπειρίες, τὶς γνώσεις καὶ τὴ συμπεριφορὰ πού ὀδηγοῦν στὴν «ταύτιση» τοῦ αὐτοῦ μὲ τὴν ομάδα, στὸν κομφορμισμὸ, στὴν κανονικότητα, στὴν ἀνα- μενόμενη συμπεριφορὰ (στοιχεῖα δηλαδὴ τοῦ συμ- βάλου στὴ σταθερότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήμα- τος) ἀλλὰ καὶ τὴ συμπεριφορὰ, τὶς ἐμπειρίες καὶ τὶς γνώσεις πού συντελοῦν στὴ δημιουργία ποικί- λων τρόπων ἐκφράσεως, τὴν ἀναταραχὴ, τὴν «ἀρ- νητικὴ» ταύτιση, τὴ διακοπὴ τῆς συνεχάρειας (στοι- χεῖα δηλαδὴ πού ὀδηγοῦν στὴ διατάραξι τῶν θε- σμικῶν πλαισίων ἐλέγχου).³

Ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κουλτούρας, μὲ τὴν ἔννοια τουλάχιστον πού δίνεται στὸν ὄρο ἀπὸ τὸν Almond, πού πρῶτος εἰσήγαγε τὴν ἰδέα στὸν χῶρο τῆς πο- λιτικῆς, φαίνεται νὰ δίνει μεγαλύτην σημασία στὴ συμπεριφορὰ πού «διδάσκει» ἢ «μαθαίνει» (πὺ

2. Ἄπ' ὅτι ξέρουμε, ὁ Δημ. Π. Οἰκονόμου εἶναι ὁ μόνος πολιτειολόγος στὴν Ἑλλάδα πού ἐπέσημανε τὴν ἀκατάλλη- λότητα τῶν ὄρων «Πολιτικὴ Ἀγωγή» καὶ «Ἀγωγή τοῦ Πο- λίτου» στὴ μικρὴ ἀλλὰ περικεκτικὴ μελέτη του *Ἡ Θεμελίωσις τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης (Political Science—Science Politique)*. Ὁ Οἰκονόμου ἀναφέρει τὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποδείξη τὴν ἀκατάλληλότητα τῶν ὄρων: «Ἡ ἐποχὴ μας, ἡ ὁποία περικλείει τεραστίως οικονομικὸς, πνευματικὸς καὶ κοινωνικὸς μεταβολὰς, καθιστᾶ περιεστώτερον ἀνεγκλίαν τὴν διαπαιδαγωγίαν τῶσαν τῶν ἀρχόντων ὅσον καὶ τῶν ἀρχομέ- νων, ἰδία εἰς τὸν τομέα τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία καὶ προδικάζει τὸ μέλλον αὐτῆς ταύτης τῆς Δημοκρατίας. Δι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ γίνεται πλέον λόγος περὶ «Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου». Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ γίνεται πλέον λόγος οὔτε περὶ «Πολιτικῆς Ἀγωγῆς». Ἡ προσημία τῆς τοποθετήσεως τοῦ προβλήματος τῆς τοιαύτης πολιτικῆς ἀγωγῆς ἔχει πα- ρερμηνευθῆ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ὀλοκληρωτικῶν κρατῶν καὶ ἀντὶ τῆς ὀρθῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀντιμετωπιήσεως τοῦ προβλή- ματος τούτου, ἀναλαμβάνεται προσπάθεια «πολιτικῆς ἀγωγῆς» εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας, πολιτικῆς συνειδήσεως καὶ ἐκφράσεως τοῦ πολίτου, ὡς π.χ. διὰ τῆς πολιτικῆς «δια- φώτισεως» ἢ «καθόδρησέσεως», κ.ο.κ. (Ἀθήναι, 1970, σ. 38).

3. Γιὰ τὴν εὑρύτερη ἔννοια αὐτῶν τῶν τελευταίων βλέπε, H. Laurence Ross (ed.), *Perspectives on the Social Order*, New York, McGraw-Hill Book Co., Inc., 1963 (ἰδιαίτερα, κε- φάλαιον 7), «The Aquisition of Culture», σ. 136-158.

βασίζεται στὴ μετάδοση γνώσεων καὶ λογικῶν νοημάτων) καὶ λιγότερη στὴ συμπεριφορὰ πού ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὴν προδιάθεση, στὸν συναισθηματισμό, στὴν ἰδιοσυγκρασία (αὐθόρμητη, ὑποσυνειδητή, ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται ὁ ὅρος, μάθηση). Ἐπὶ πλεόν ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κουλτούρας ἐξηγεῖ περισσότερο τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τάξη, ὀργάνωση, ἐπανάληψη, κομφορμισμὸ, μονιμότητα καὶ ἰσορροπία, παρά γιὰ ἀνομοιομορφία, ἰδιομορφία, παρέκκλιση καὶ ἀλλαγὴ. Ἄν θέλαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ λέγαμε ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ κατευθύνεται ἀπὸ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς συναισθηματικῆς παρορμήσεως διὰ μέσου μιᾶς πολυπλόκου ψυχοδυναμικῆς διαδικασίας, πού δὲν στερεῖται σκοποῦ καὶ κατευθύνσεως. Καθοδηγεῖται καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ λογικὴ, τὴ γνώση καὶ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀξιολόγηση πού ἐπιχειρεῖ τὸ ἄτομο ὅταν πρόκειται νὰ ἐπιλέξῃ μιὰ λύση. Ὑπάρχει πάντα κάποιος γενικὸς «ὁδηγὸς πλεύσεως» πού χρησιμοποιοῖ πρὸς ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν πού ἔχει θέσει. Εἶναι τὸ λογικὸ στοιχεῖο τῆς συμπεριφορᾶς πού ἐξισορροπεῖ ἢ ἀντισταθμίζει τὸ παράλογο, τὸ συναισθηματικὸ. Γι' αὐτὸ ἴσως τονίζονται περισσότερο τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα (ἀντικειμενικὸ ἐξωτερικὸ περιορισμοῖ) καὶ λιγότερο οἱ ψυχολογικοὶ παράγοντες (αὐθόρμητη, ὑποσυνειδητὴ δράση). Ἡ ἰδέα τοῦ ἐπὶ μέρους προανατολισμοῦ ἢ «ὑποκουλτούρας» (subculture) πηγάζει ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ φέρουμε κάποια ἰσορροπία ἀνάμεσα στοὺς δύο παράγοντες, τὸν κοινωνικὸ καὶ τὸν ψυχολογικὸ. Γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβὸς λόγῳ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ μελετήσῃ καὶ ἐργασίῃ ὅπως αὐτές, ἐπὶ παραδείγματι, τῶν Easton καὶ Hess, τοῦ Adorno, τοῦ Lasswell, τοῦ Fromm, τοῦ Erikson, κτλ. οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς ψυχολογικοὺς παράγοντες πού ἐπιδρῶν ἐπὶ τὴν διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς πολιτικῆς τοῦ κοινωνικοποιήσεως.

συμβολὴ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας

α. Παλαιότερες ἀπόψεις

Ἡ μέχρι σήμερα πολιτικὴ ἔρευνα ἔχει καταλήξῃ ἐν τῷ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ πολιτικὰ γεγονότα εἶναι συνυφασμένα μὲ τῆς πίστεις, τῆς πεποιθήσεως καὶ τῆς ἀξίεως ἀπὸ τῆς ὁποῖας ἐμφερῶνται τὰ ἄτομα πού τὰ δημιουργοῦν. Ἡ ἐσωτερικὴ διάθεση τῶν πολιτῶν, οἱ προδιαθέσεις τους, ἡ νοοτροπία τους, ἡ εὐαισθησία τους καὶ ὁ προσωπικὸς, ὑποκειμενικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιδρῶν ἐπὶ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, προσδίδει τὸ ἰδιαιτέρῳ ἐκείνῳ «στῦλ» πού συναντᾷ κανεὶς ἐπὶ κάθε πολιτικὸ σύστημα. Ὁ ἰδιαιτέρως τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιδρῶν τὰ ἄτομα διαμορφῶναι τῆς δομῆς καὶ ἐπηρεάζει τῆς λειτουργίεως τοῦ συστήματος. Ὅταν, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἔλλειψη

ἐμπιστοσύνης, ἢ δυσπιστία, ἢ ἀπάθεια, ὁ κυνισμὸς καὶ ὁ φόβος ἐκδηλωθῶν ἀπὸ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι πολλὸ πιθανό, ἐξ αἰτίας τοῦ ψυχολογικοῦ κλίματος πού δημιουργεῖται, ἢ διακυβέρνηση τῆς χώρας νὰ καταστῇ πολὺ δύσκολη ὑπόθεση. Ἡ ἀντιπάθεια τοῦ πολίτου πρὸς ὀρισμένα κυβερνητικὰ σχήματα καὶ ἢ ἀντίστασή του στὶς κυβερνητικὰ ἐπιταγὰς διαβρώνει τὸ αἶσθημα τῆς ἐνόητος, ἐξουδετερῶναι κάθε προσπάθεια γιὰ ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση, ἀκίνητοποιεῖ τὸν διοικητικὸ μηχανισμὸ καὶ ἀφήνει ἀνεκπλήρωτους τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας.

Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν, βέβαια, καινούργιες διαπιστώσεις. Παλαιότερες ἐργασίαι, ἀπὸ τὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς τὴ Δημοκρατία τῆς Ἀμερικῆς τοῦ Tocqueville ἔχουν ἐξετάσει, ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τὴ δικὴ τῆς σκοπία, τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικοποιήσεως σὰν διαδικασίαι πού συντελεῖ, διὰ τῆς διαμορφώσεως τῆς καταλλήλου προσωπικότητος, στὴν «εὐλειτουργία» ἢ «δουλειτουργία» τοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

Μὲ τὸν ρόλο τῆς «πολιτικοποιήσεως» τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ἐπίδραση πού αὐτὸς ἔχει ἐπὶ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, πρῶτος ἀσχολήθηκε κατὰ τρόπο συστηματικῶς, ἀπὸ ὅτι, ξέρουμε, ὁ Πλάτων. Ἡ φθορὰ τῶν πολιτικῶν συστημάτων, ἢ κυκλικὴ τους κίνησις ὀφείλονται κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐπὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ μηχανισμοῦ τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγωγίσεως νὰ «δέσῃ» τοὺς πολῖτες μὲ τὸ σύστημα καὶ νὰ τοὺς καταστήσῃ «τέλειους καὶ ὀλοκληρωμένους πολῖτες», κοινωνοὺς ἰδῶν σκοπῶν καὶ τὸν προσρισμοῦ τῆς πολιτείας. Βασικὴ δηλαδὴ αἰτία τῆς φθορᾶς τῶν πολιτευμάτων εἶναι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ σύγχρονη ὀρολογία, ἢ ἑλλειπὴς πολιτικὴ τους «κοινωνικοποίηση».

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ δευτέρως κλασσικὸς πολιτικὸς φιλόσοφος πού ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως καὶ περιέγραψε μὲ ἀνεπανάληπτη πιστότητα τὴ σχέση ἀνάμεσα ἐπὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου καὶ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ὁ Ἀριστοτέλης κατέληξε ἐν τῷ συμπέρασμα ὅτι ἐπὶ κάθε πολιτειακῆ μορφῆς ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα συγκεκριμένο εἶδος προσωπικότητος, ἓνα ὀρισμένο εἶδος ἀξιών καὶ προδιαθέσεων.¹

Ἐν τῷ Tocqueville, στὴν ἀπαράμιλλη πολιτιστικὴ ἀνάληψη τῆς δημοκρατίας πού ἐπιχείρησε ἐν τῷ ἔργῳ του *Δημοκρατία ἐπὶ τῆς Ἀμερικῆς*, εἶδῶ καὶ 130 χρόνια, ἀπὸ

1. «Ἐκεῖνο, πού κατ' ἐξοχὴν συμβάλλει ἐπὶ σταθερότητα τῶν καθεστώτων», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι ἢ προσαρμογὴ τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ τὴν μορφή τῆς πολιτείας. Ἐν τούτοις ἢ ἀρχὴ αὐτῆ παραμελεῖται γενικῶς ἐν τῷ καιρῷ μας. Οἱ καλύτεροι νόμοι, αὐτοὶ πού ἐγκρίνονται ἀπὸ ὅλους τοὺς πολῖτες, δὲν ὀφελῶνται ἐπὶ οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν ἀσκηθῆ με τὴ συνήθεια καὶ τὴν ἐκπαίδεση δημοκρατικῶς, ἂν οἱ νόμοι εἶναι δημοκρατικοί, ἢ ὀλιγαρχικῶς ἂν οἱ νόμοι εἶναι ὀλιγαρχικοί».

τούς τρείς βασικούς παράγοντες πού επηρεάζουν τή μορφή και τόν χαρακτήρα τών πολιτευμάτων, δηλαδή τó κλίμα, τή νομική διάρθρωση και τó σύνολο τών συνηθειών, ήθών και έθιμων, θεωρήσε τους τελευταίους σάν τους περισσότερο άποφασιστικούς γιά τήν óμαλή λειτουργία τών δημοκρατικών θεσμών:

Και οί τρείς αυτοί παράγοντες άναμφισβήτητα προσδιορίζουν και κατευθύνουν τήν άμερικανική δημοκρατία. 'Αλλά έν τους κατατάσαμε μέ κριτήριο τή σπουδαιότητά τους, θά έπρεπε νά πώ ότι τó κλίμα παίζει μικρότερο ρόλο άπό τους νόμους και οί νόμοι μικρότερο άπό τά ήθη και έθιμα. 'Εχω πεισθή ότι ούτε τó είνωότερο κλίμα ούτε οί καλύτεροι δυνατόι νόμοι είναι σέ θέση νά διατηρήσουν ένα Σύνταγμα πού θά ήταν άντίθετο πρós τά ήθη, τά έθιμα και τίς συνήθειες τού λαού. Κι' αυτό γιati και οί περισσότεροι άντίεξος συνήθειες και οί χειρότεροι νόμοι μπορούν νά αλλάξουν έπ' όφραλεία τού συνόλου όταν οί συνήθειες και ή στάση τού λαού είναι καλές. 'Η σημασία τών ήθων και τών έθιμων είναι ή «καθαρή αλήθεια» πρós τήν όποία στρέφεται ή έρευνα και ή έμπειρική παρατήρηση.¹

'Εργασίες λοιπόν όπως αυτές πού άνεφέρουμε ένδεικτικώς και άλλες άκόμη, όπως τών Bodin, Hobbes, Locke, Comte, Rousseau, Bagehot, Machiavelli, Graham, Walas, άναφέρονται σέ προβλήματα πολιτικοποίησης. 'Άλλες άπό τίς έρευνες αυτές καταλήγουν σέ γενικά συμπεράσματα ή άναφέρονται σέ ένα περιορισμένο τομέα τής πολιτικής ζωής, άλλες είναι θεωρητικές ή έμπειρικές, άλλες καταλήγουν σέ προτάσεις πού μπορούν νά χρησιμεύσουν στή συγκριτική μελέτη τών πολιτικών συστημάτων ή όχι. Τó κοινό όμως σημείο όλων αυτών τών εργασιών είναι ή γενικότης τών χαρακτηρισμών. Μόνον άπό τή δεκαετία τών '50 άρχισε ή ιδέα τής πολιτικής κοινωνικοποίησης νά άπασχολή τους έρευνητές κατά τρόπο συστηματικό.² Τότε άρχισε ή προσπάθεια τών πολιτειολόγων νά συνδέσουν τή διαδικασία τής πολιτικής κοινωνικοποίησης μέ τίς σύγχρονες θεωρίες τής πολιτικής ζωής.

β. Νεώτερες άπόψεις

"Όσοι σήμερα άσχολούνται μέ τó πρόβλημα τής πολιτικής κοινωνικοποίησης βρίσκουν άναγκαίο,

1. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Alfred A. Knopf, 1960, Τόμος I, σ. 322.

2. Δέν θά πρέπει νά παραλείψουμε νά άνεφέρουμε τή συμβολή τών Merriam, Pierce, Inkeles, Levinson, ιδιαίτερα τού πρώτου, καθώς και τής 'Ιστορικής 'Εταιρείας τής 'Αμερικής στόν τομέα τής έρεύνης πού άσχολείται μ' αυτό πού σήμερα ονομάζουν πολιτική κοινωνικοποίηση. (Charles E. Merriam, *The Making of Citizens: A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago, University of Chicago Press, 1931— τού ίδιου, *Civic Education in the United States*, Report of the Commission on the Social Studies, American Historical Association, Part 3, New York, Scribner, 1933—Alex Inkeles and Daniel J. Levinson, «National Character: The Study of Moral Personality and Sociocultural Systems» στό L. Gardner (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Cambridge Mass., Addison Wesley, 1954, Vol. 2, σ. 977-1020.

έν όχι άπόλυτα έπιβεβλημένο, νά άντλήσουν έννοιες, ιδέες και μεθόδους άπό άλλες έμπειρικές (μυχεβριοραλιστικές) έπιστήμες, όπως είναι ή κοινωνική (ή πολιτιστική) άνθρωπολογία,³ ή ψυχιατρική,⁴ ή κοινωνική ψυχολογία⁵ και ή κοινωνιολογία⁶ και, γιati όχι, και ή οικονομική. 'Όλες αυτές οί έπιστήμες άπό διαφορετική ή κάθε μία σκοπία και μέ διαφορετική ένταση ένδιαφέρονται γιά τó φαινόμενο τής κοινωνικοποίησης. 'Ιδιαίτερα έρευνούν τή διαδικασία μέ τήν όποία τó παιδί πού έρχεται στόν κόσμο, έφοδιασμένο μέ προσαρμοστικές δυνατότητες, υίοθετεί τήν ιδιόμορφη συμπεριφορά τού πολιτιστικού περιβάλλοντος τού όποιο γεννιέται, άπό ένα σύνολο ευκαιριών πού τού παρουσιάζονται.

Δέν θά εξετάσουμε τήν ιδιαίτερη συμβολή κάθε μιάς άπό τίς έν λόγω έπιστήμες στήν άνάλυση τής διαδικασίας τής πολιτικής κοινωνικοποίησης. Τó θέμα είναι τόσο εύρύ και τόσο πολύπλοκο πού θά έπρεπε νά άποτελέσει άντικείμενο ξεχωριστής λεπτομερούς μελέτης. 'Εδώ άρκει μόνο νά τονίσουμε πώς ή πολιτική έπιστήμη έχει όμοσι ιδιαίτερη σημασία και έχει επεξεργασθή γιά δικό της λογαριασμό πολλές θεωρίες πού πρωτοεμφανίστηκαν σέ άλλους κλάδους τών πολιτικών έπιστημών. Στήν κατηγορία αυτή άνήκουν διάφορες πολιτιστικο-άνθρωπολογικές θεωρίες,⁷ θεωρίες πού άφορούν τή δυναμική τών διαφόρων κοινωνικών όμάδων, τόν τρόπο δηλαδή μέ τόν όποιο ή όμαδική συμπεριφορά μεταδίδεται στά μέλη τής όμάδος,⁸ καθώς και ένα σύνολο άπό έρμηνείες και συμ-

3. Οί «Πολιτιστικοί άνθρωπολόγοι» (Cultural Anthropologists) ήσαν άπό τους πρώτους πού μελέτησαν τήν κοινωνικοποίηση ύπό τήν έννοια τής ένσωματώσεως τού παιδιού στήν «όμάδα». Οί άπόψεις πού διατυπώθηκαν είναι επηρεασμένες άπό τίς θεωρίες τού Freud. Βλέπε, Ralph Linton, *The Cultural Background of Personality*, New York, Appleton, Century, Crofts, 1945—Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa*, New York, Morrow, 1928, τή δ i δ i α σ, *From the South Seas*, New York, Morrow, 1939.

4. Βλέπε Eric Fromm, *Escape from Freedom*, New York, Holt, 1941—Sigmund Freud, *The Basic Writings of Sigmund Freud*, New York, Random House, 1938—G. S. Blum, *Psychoanalytic Theory of Personality*, New York, Mcgraw-Hill, 1953—A. Davis and J. Dollard, *Children of Bondege*, Washington D. C., American Council on Education, 1940—John W. M. Whiting and Irvin L. Child, *Child Training and Personality*, New Haven, Yale University Press, 1953.

5. Βλέπε A. Zander, *Group Dynamics*, New York, Harper and Row, 1962—A. P. Hare et al. (eds.), *Small Groups: Studies in Social Interaction*, New York, Knopf, 1953—Sidney Verba, *Small Groups and Political Behavior*, Princeton, Princeton University Press, 1961.

6. Βλέπε, Charles H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, Boston, Scribner, 1902—George Herbert Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago University Press, 1934.

7. Στήν αντίπροσωπευτική έργασία αυτών τών θεωριών θά μπορούσε κανείς νά άναφέρει τήν έργασία τής Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, Boston, Houghton, Mifflin 1934.

8. 'Η έργασία τού A. Zander, *Group Dynamics* (ένθ' άν.), αντίπροσωπεύει θεωρίες αυτές τής κατηγορίας.

περάσματα γύρω ἀπὸ τὴν κοινωνικοποίηση, ποὺ βασίζονται στὴν ἀνάλυση διαφορῶν κοινωνικῶν ρόλων.¹ Ἰδιαίτερα ἡ ἰδέα τῆς «πολιτιστικῆς διαδοχῆς» καὶ τοῦ «κοινωνικοῦ ρόλου» εἶναι ἔννοιες ποὺ ἐνῶ ἔχουν τύχει βαθειᾶς ἐπεξεργασίας ἀπὸ ἄλλους συγγενικοὺς κλάδους (βασικὰ τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ κοινωνιολογίας) θεωροῦνται ἐν τούτοις ἐντελῶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς διαδικασίας τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως.

Ἡ ἔρευνα τῆς «πολιτικῆς ταυτότητος» τοῦ ἀτόμου, δηλαδή τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς προσωπικῆς πολιτικῆς γνώμης καὶ συμπεριφορᾶς του, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ ἔκκατηγορία τοῦ κλάδου τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ «δημόσια γνώμη». Χάρη στὸ αὐξανόμενο ὄμιος ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπιδεικνύεται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἐπιστήμονες, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση τείνει νὰ ἀποτελέσῃ ἰδιαίτερο κλάδο τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία τὰ ἄτομα υἱοθετοῦν πολιτικὴς ἀξίες καὶ ὑποδοῦνται πολιτικοὺς ρόλους, ὄχι μόνον κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐνηλικιώσεώς τους ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο ποὺ προηγεῖται τῆς ἐνεργοῦ ἀναμίξεως στὴν πολιτικὴ, ἀπετέλεσε τὸ κύριο ἀντικείμενο μελέτης τοῦ νέου αὐτοῦ κλάδου.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παρατήρηση ὅτι τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῶν νέων ψηφοφόρων ποὺ προστίθενται σὲ κάθε ἐκλογὴ στὸ ἐκλογικὸ σῶμα ὑποστηρίζει ὑποψηφίους τοῦ κόμματος ποὺ ὑποστηρίζουν καὶ οἱ γονεῖς τους, πολλοὶ πολιτιολόγοι ἄρχισαν νὰ ἐξετάζουν μὲ περισσότερο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνονται οἱ προτιμήσεις τῶν πολιτῶν γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα,

1. Βλέπε Charles H. Cooley, ἐνθ' ἄν. καὶ George Herbert Mead, ἐνθ' ἄν.

ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταβιβάζονται οἱ προτιμήσεις, ἐνθαρρύνονται ὀρισμένες τάσεις καὶ υἱοθετεῖται ἡ συγκεκριμένη συμπεριφορὰ καὶ στάση πρὸς τοὺς φορεῖς τῆς ἐξουσίας, τὸ πολίτευμα καὶ γενικώτερα τὴν πολιτικὴ κοινότητα.²

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολιτιολόγων καὶ πολιτικῶν κοινωνιολόγων πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔγινε αἰτία νὰ ἀποκαλυφθῆ μεταξὺ ἄλλων τὸ ἐνδιαφέρον φαινόμενο ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι βασικὸς παράγων (γιὰ πολλοὺς ὁ βασικότερος) ὑποκινήσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ νεαροῦ ἀτόμου πρὸς τὴν πολιτικὴ. Ἡ οἰκογένεια παρουσιάζεται σὰν συνεχιστὴς τῆς κομματικῆς παραδόσεως, καὶ ἀποφασιστικὸς παράγων προσδιορισμοῦ τῆς κομματικῆς προτιμήσεως τῶν νεαρῶν ἀτόμων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ:

2. Μεταξὺ τῶν ἐργασιῶν ποὺ τεκμηριώνουν τὴν πρόταση αὐτὴ βλέπε καὶ τίς ἐξῆς: Angus Campbell, Gerald Gurin and Warren E. Miller, *The Voter Decides*, New York, Harper and Row, 1954, σ. 99 — Philip E. Converse and Georges Dupeux, *Politicization of the Electorate in France and the United States*, *Public Opinion Quarterly*, XXVI (1962), σ. 1-23. — Georg Karlsson, «Political Attitudes among Male Swedish Youth», *Acta Sociologica*, Vol. III (1958), σ. 220-241—Kenneth Prewitt, «Political Socialization and Leadership Selection», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (στὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρονται ἄλλως σὰν Annals), Vol. CCCLXI (September 1965), σ. 105-108 —Dwayne Marvick and Charles R. Nixon, «Recruitment Contrasts in Rival Campaign Groups», στὸ Dwayne Marvick (ed.), *Political Decision Makers*, New York, The Free Press, 1961, σ. 209—Rufus P. Brownling, «Business in Politics: Motivation and Circumstances in the Rise to Power» (ἄδμοσιότητα διδακτορικῆς διατριβῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Yale), 1960, σ. 2—Herbert McClusky and Harold E. Dahlgren, «Primary Group Influence on Party Loyalty», *American Political Science Review*, Vol. LIII (1959), σ. 757-776.

Μεταβίβαση τῶν κομματικῶν προτιμήσεων ἀπὸ τοὺς γονεῖς στὰ παιδιά, σὲ ἑκατοστὰ

Κομματικὴ Ταυτότης	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ὁπαδοὶ τοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ὁπαδοὶ τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ κόμματος	Ἔνας Δημοκράτης Ἔνας Ρεπουμπλικανικός	Ἔνας Δημοκράτης ἢ Ρεπουμπλικανικός, διδύμοι ἄλλος ἄπρσο-διδύριστος	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ἄπρσο-διδύμοι	Δὲν γνωρίζετε καὶ γιὰ τοὺς δύο	Κανεὶς ἀπὸ τοὺς γονεῖς δὲν ψηφίζει
Ἄκραιφνῆς Δημοκράτης	36%	7%	12%	14%	11%	15%	15%
Σχεδὸν Δημοκράτης	36	9	32	23	23	21	22
Ἄνεξάρτητος Δημοκράτης	10	6	10	13	13	14	14
Ἄνεξάρτητος	3	4	—	10	14	5	15
Ἄνεξάρτητος Ρεπουμπλικανικός	3	10	—	10	12	11	7
Σχεδὸν Ρεπουμπλικανικός	6	30	20	12	14	9	9
Ἄκραιφνῆς Ρεπουμπλικανικός	6	33	22	15	11	3	3
Ἄναποφασιστος, τρίτο κόμμα, ἢ ἄκομμάτιστος	—	1	2	3	2	22	15
Σύνολο ἑκατοστῶν	100	100	100	100	100	100	100
Ἄριθμὸς περιπτώσεων	657	387	41	102	103	140	59

Πι γ γ ἡ: Ἀρχικὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐργασία τῶν A. Campbell, G. Gurin, and W. Miller, «The Voter Decides», Evanston, Row Peterson, 1954, σ. 93-107. Ὁ πίνακας σὴ μορφή ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ εἶναι ἐπεξεργασίας γιὰ νὰ γίνῃ εὐκολότερα κατανόητος ἀπὸ τὸν Herbert H. Hyman, «Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior», New York, The Free Press 1969, σ. 58.

Ο Key, καθηγητής της πολιτικής επιστήμης του Harvard, απέδειξε κατά τρόπο άδιαμφισβήτητο ότι ένα ποσοστό 75% των Αμερικανών εκλογέων, που ψηφίζουν για πρώτη φορά, ψηφίζουν το ίδιο κόμμα που υποστηρίζουν οι γονείς τους.¹

Η οικογενειακή επίρροη επάνω στην πολιτική συμπεριφορά των νεαρών άτομων φαίνεται και από την έρευνα των κοινωνιολόγων Lipset και Bendix.² Το 80% αυτών που υπεστήριξαν κόμματα με άριστερές τάσεις το 1948 ήταν παιδιά εργατών, ενώ μόνο 42% ήταν παιδιά οικογενειών μέσης τάξεως.

Στη Φινλανδία ο καθηγητής της πολιτικής επιστήμης, Pesonen, απέκλυσε ότι 64% των σπουδαστών υπεστήριξαν το κόμμα που υπεστήριξαν και οι γονείς τους.³

Τέτοιες διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται με μία σειρά από παρόμοιες έρευνες ώστε να μπορούμε σήμερα με βεβαιότητα να πούμε ότι κάτω από ώριμες θεσμικές και ιδεολογικές συνθήκες, ώριμα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς μεταβιβάζονται από τη μία γενιά στην άλλη χωρίς ουσιαστικές μεταβολές, παρά το πολυσυζητούμενο «χάσμα των γενεών».

Η έμφαση που δόθηκε στο γεγονός ότι οι «προπολιτικές» ή εξωπολιτικές επιρροές προσδιορίζουν σχεδόν κατά τρόπον άπολυτο την πολιτική προσωπικότητα του ανθρώπου εξηγείται από τη βαθειά επίδραση της ψυχολογίας και της ανθρωπολογίας στην πολιτική σκέψη. Αυτό βέβαια ήταν αναπόφευκτο, δεδομένου ότι οι πρώτες έννοιες και τα πρώτα δεδομένα που χρησιμοποιήσαν οι πολιτικοί επιστήμονες για να διατυπώσουν τις παρατηρήσεις τους ήταν έννοιες και κατηγορίες που πρωτοεμφανίσθηκαν στις επιστήμες αυτές. Σύμφωνα με τη φροϊδική παράδοση που επικρατούσε στον

χώρο της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσεως, οι έρευνήτες της πολιτικής συμπεριφοράς τόνισαν την επίδραση του πολύ στενού οικογενειακού περιβάλλοντος επάνω στο παιδί κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του για να ερμηνεύσουν τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης. Οι ανθρωπολόγοι ενίσχυσαν τις απόψεις αυτές υπογραμμίζοντας τη στενή σχέση ανάμεσα στα πολιτιστικά πρότυπα με τα όποια έρχεται σε επαφή το νεαρό άτομο και τη μετέπειτα συμπεριφορά του ως φορέως πολιτικών προτύπων.

Τέτοιες όμως θεωρήσεις που τόνισαν τις ψυχολογικοπολιτικές πλευρές της κοινωνικοποίησης φάνηκαν να άπλοποιούν περισσότερο από ό,τι έπρεπε τα πράγματα.⁴ Στηρίζονταν κυρίως σε τρεις προϋποθέσεις: α) στο ότι οι βασικές κοινωνιολογικές εμπειρίες, που αργότερα θα διαμορφώσουν την πολιτική συμπεριφορά του ατόμου, αποκτώνται πολύ ένωρίς, κατά τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας, β) στο ότι οι πρώτες αυτές εμπειρίες, αν και δεν είναι καθαρά πολιτικής φύσεως, δεν έχουν άμεση σχέση με τα «πολιτικά αντικείμενα», επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά, δηλαδή δεν προορίζονται να έχουν πολιτικό αντίκτυπο και, όταν έχουν, οι συμμετέχοντες δεν έχουν επίγνωση και γ) οι βασικές εμπειρίες, που αποκτώνται στους κόλλους της οικογενείας (ή οικογένεια αποτελεί «πρωτογενή» κοινωνική δομή), επηρεάζουν τις «δευτερογενείς» δομές, χωρίς να επηρεάζονται από αυτές.⁵

Οι Hess και Torney ανέπτυξαν την ιδέα της «διαπροσωπικής προβολής» (Interpersonal Transference).

Πριν άρχιση η καθαρά πολιτική κοινωνικοποίηση του παιδιού υπάρχει ήδη ένα απόθεμα από εμπειρίες και διαπροσωπικές σχέσεις. Με τις διάφορες εμπειρίες τις οποίες αποκτά σαν μέλος της οικογενείας και σαν μαθητής στο σχολείο έχει ήδη αναπτύξει μία ποικιλία σχέσεων με φορείς εξουσίας. Στις μετέπειτα επαφές του με άλλους φορείς εξουσίας θα αναπτύξει σχέσεις συνδιαλλαγής μαζί τους που θα είναι παρόμοιες με τις σχέσεις που ανέπτυξε με τα πρόσωπα της εξουσίας κατά τα παιδικά του χρόνια.⁶

4. Gabriel Almond, «A Functional Approach to Comparative Politics», στο Gabriel A. Almond and James S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton, Princeton University Press, 1960, σ. 28. Την ίδια γνώμη φαίνεται να έχει και ο Maurice Duverger, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, κατά μετάφραση Στάθη Οικονόμου, Αθήνα, «Παπαζήση», 1971, σ. 25.

5. Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *Ενθ' άν.*, σ. 323. 6. Robert D. Hess and Judith V. Torney, *The Development of Political Attitudes in Children*, Chicago, Aldine Publishing Co., 1967, σ. 20. Στο ίδιο συμπέρασμα έχουν καταλήξει και έρευνήτες πρωτόγονων, μη δυτικών, κοινωνιών. Ο Levine υποστηρίζει ότι και στις πρωτόγονες κοινωνίες η συμπεριφορά και η στάση έναντι της πολιτικής εξουσίας είναι άλλη αντανάκλαση της συμπεριφοράς και της στάσεως προς την πατρική εξουσία με την οποία το παιδί έρχεται σε επαφή κατά τα πρώτα χρόνια της κοινωνικοποίησής του. Ο Levine μάλιστα ισχυρίζεται ότι η προβολή αυτή της εικόνας της εξουσίας από το οικογενειακό περιβάλλον στην πολιτική δόθηκε είναι πολύ πιο έντονη στην περίπτωση των πρωτόγονων κοινο-

1. V. O. Key, Jr., *Public Opinion and American Democracy* New York, 1961, σ. 235-237. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν και οι έξι έρευνες: Richard G. Niemi, «A Methodological Study of Political Socialization in the Family» (αδημοσίευτη διατριβή για την απόκτηση του πτυχίου Ph. D. στο Πανεπιστήμιο του Michigan, 1967) — M. Kent Jennings and Richard G. Niemi, «The Transmission of Political Values from Parent to Child», Vol. LXII (March 1968), *American Political Science Review*.

2. Seymour M. Lipset and R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley, University of California Press, 1959, σ. 67-70.

3. P. Pesonen, *Valitsiazamiesvaalien Ylioppilasäänestäjät (Student Voters in the Election of the College of Presidential Electors)*, Helsinki, Tammi, 1958, σ. 98, όπως αναφέρεται από τον Austin Ranney (ed.), *Essays on the Behavioral Study of Politics*, Urbana, University of Illinois Press, 1962, σ. 230. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε λιγότερο ανεπτυγμένα συστήματα, όπως δείχνουν οι σχετικές έρευνες που έγιναν στη Jamaica και τον Παναμά. Βλέπε: Kenneth P. Langton, «Political Partisanship and Political Socialization in Jamaica», *British Journal of Sociology*, Vol. 17 (1966), σ. 419-429 — Daniel Goldrich and Edward W. Scott, «Developing Political Orientations of Panamanian Students», *Journal of Politics*, Vol. 23 (1961), σ. 84-105.

Οἱ ἰδέες, οἱ ἀξίες, οἱ γνῶμες καὶ οἱ πεποιθήσεις ποῦ συσσωρεύονται πρὶν ἀκόμη τὸ ἄτομο εἶναι σὲ ἡλικία νὰ συμμετάσχη ἐνεργῶς στὰ «δημόσια», εἶναι δυνατόν νὰ μεταβληθοῦν, νὰ ἀναθεωρηθοῦν, νὰ ἐξασθενήσουν ἢ νὰ ἰσχυροποιηθοῦν μὲ τὴν περαιτέρω κοινωνικὴ δράση, τὰ βιώματα, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα. Ἡ φύση καὶ ἡ ἔκταση τῆς μεταβολῆς θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ ἕνα σύνολο παραγόντων, ὅπως εἶναι τὸ εἶδος τοῦ ἐπαγγέλματος ποῦ θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἄτομο, τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο θὰ κινηθῇ, ἡ ἐκπαίδευση ποῦ θὰ πάρῃ, τὰ γεγονότα ποῦ θὰ συμβοῦν, οἱ γνωριμίες ποῦ θὰ κίνη καὶ ἄλλοι παρόμοιοι παράγοντες. Ὅπωςδὴποτε ὁμως, μετὰ τὰ εἰκοσιένα του ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πιά «ἄγραφος πίνακας» ἐπάνω στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράψῃ ὅ,τιδήποτε. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα σκληραίνει καὶ δυσκολεύει τὴ γραφὴν.

Κατὰ τὴν περίοδο τῶν δεκαετιῶν τοῦ '40 καὶ τοῦ '50 τόσο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον μιᾶς μερίδος πολιτειολόγων γιὰ τοὺς «πρωτογενεῖς» παράγοντες,¹ ὥστε πολλοὶ συνάδελφοί τους ἀργότερα διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὴ μειωμένη προσοχὴ ποῦ δόθηκε στὶς ἐπιρροὲς ποῦ δέχεται τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς καθαρὰ πολιτικὲς διαδικασίες.² Οἱ ἐν λόγω ἐπιστήμονες ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ κακὴ ἢ καλὴ λειτουργία τοῦ συστήματος, ἰδιαιτέρα οἱ ἐκτροπές του, ἐπιρραζοῦν κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ πολίτου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση, τὶς προδιαθέσεις καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἄρχικῶς καταλήξει. Οἱ πίστεις καὶ οἱ πεποιθήσεις τοῦ καθενὸς δὲν μένουν ἀνεπιρραστες ἀπὸ ὅ,τι παρακολουθεῖ καὶ βλέπει.

Σήμερα, σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε, θὰ ἦταν σφάλμα νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ μιὰ ἄποψη σὲ βάρος τῆς ἄλλης. Χωρὶς ἀκόμη νὰ εἰμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ δύο αὐτὰ στάδια κοινωνικοποιήσεως συνδέονται μεταξύ τους καὶ διαμορφώνουν τὸν πολιτικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀτόμου, εἰμαστε ἐν τούτοις σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἰδιομορφία τῆς πολιτικῆς «κουλτοῦρας» στὴν πραγματικότητά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπιδράσεως ἀνάμεσα στὶς πρῶτες ἐντυπώσεις καὶ στὶς κατὰ κάποιον τρόπο ἐδραιωμένες πολιτικὲς πεποιθήσεις ἀπ' ἐνός, καὶ στὰ ἑξωτερικὰ ἐρεθίσματα ποῦ δέχεται τὸ ἄτομο καὶ προκαλοῦν τὴν ἀναθεώρηση τῆς ἀρχικῆς του στάσεως, ἀπ' ἑτέρου.

Τὰ ἑξωτερικὰ ἐρεθίσματα προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παρατήρηση τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν εἴτε ἀπὸ τὴν ἄμεση συμμετοχὴ τοῦ ἀτόμου στὶς πολιτικὲς διαδικασίες, καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς του μὲ ὅ,τι ἀντιπροσπεύει τὴν κυβέρνηση ἢ τὸ κράτος.

τὸ πρόβλημα τῆς συμμετρίας τῶν ἀξιών

Ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ μέγεθος τῶν διαφορῶν ποῦ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς διαδικασίες, τὴν «προπολιτικὴ» (παιδικὴ ἡλικία) ἢ «ἐξωπολιτικὴ» (οἰκογένεια, σχολεῖο, ἐκκλησία) καὶ τὴ «μεταπολιτικὴ» (ἐνηλικίωση), ἢ «ἐσωπολιτικὴ» (ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα), ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε τὴ διάκριση αὐτὴ χρησιμοποιώντας τέτοιους ὄρους, ὁ ἐξαρτηθῆ τελικὰ ἢ ἀνάπτυξη μιᾶς σταθερῆς, ὁμοιόμορφης καὶ ἐνοποιημένης πολιτικῆς «κουλτοῦρας» ἢ ὄχι. Ἄν τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς καὶ οἱ ἀξίες ποῦ διδάσκονται τὸ ἄτομο ἄμεσα (πολιτικὴ προπαγάνδα ἢ ἀγωγή) ἢ ἔμμεσα (κοινωνικὲς σχέσεις) κατὰ τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς πολιτικοποιήσεώς του («προπολιτικὸ» στάδιο) συμβιβάζονται μὲ τὶς ἀξίες ποῦ θὰ νιοθετήσῃ (ἢ θὰ ἀναγκασθῇ νὰ ὑπερασπισθῇ ὅταν ἐνηλικιωθῇ καὶ κληθῇ νὰ ἀναλάβῃ πολιτικούς ρόλους ποῦ ἔχει ἦδη ἔτοιμος γι' αὐτὸν ἢ πολιτικὴ κοινότητα), τότε ἡ μεταβίβαση ἀπὸ τὸ «προπολιτικὸ» στὸ πολιτικὸ στάδιο θὰ εἶναι ὁμαλὴ. Αὐτὸ, ἐν συνεχείᾳ, θὰ συντελέσῃ στὴν ὁμαλοποίησιν τῶν λειτουργιῶν τοῦ συστήματος ἐπειδὴ ἀκριβῶς θὰ δημιουργηθοῦν προϋποθέσεις νομιμότητος καὶ σταθερότητος. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ὅταν δηλαδὴ οἱ πίστεις, οἱ ἀξίες καὶ τὰ σύμβολα ποῦ μεταδίδονται στὸ παιδί δὲν ἀντανεκοῦν τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα, ἢ ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς ἀξίες, τὶς δομὲς καὶ τὶς διαδικασίες τῆς πολιτικῆς κοινότητος, τότε δημιουργεῖται χάσμα στὴ «συμμετρία τῶν ἀξιών». Οἱ ἀντιφάσεις συνθλίβουν τὴν προσωπικότητα, οἱ ἀντιδράσεις γίνονται ἐντονότερες, οἱ προσπάθειες γιὰ προσαρμογὴ δυσκολότερες καὶ ἡ διάθεσις γιὰ ἀνοχὴ καὶ κατανόηση ἀσθενέστερη.

Οἱ περισσότερες χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἰδιαιτέρα τὰ νέα κράτη τῆς Ἀφρικῆς, ἀποτελοῦν παραδείγματα τῆς δευτέρας περιπτώσεως. Οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες ποῦ διδάσκονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο καὶ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον μὲσα στὸ ὁποῖο μεγαλώνουν τὰ παιδιά, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄρχες καὶ τὶς διαδικασίες ποῦ κινοῦν τὶς σύγχρονες κρατικὲς δομὲς καὶ τὴ δικαιοποιημένη, ἐκσυγχρονισμένη «ἐλίτ».³

νιὸν σὲ σύγκρισιν μὲ τὶς ἀνεπτυγμένους (Robert A. Levine, «The Internationalization of Political Values in Stateless Societies», *Human Organization*, Vol. XIX (1960), σ. 51-58.

1. Ἄντιπροσωπευτικὸ δῆγμα τέτοιων ἰσχυρῶν εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν Robert Hess καὶ Judith V. Torney, ἐνθ' ἄν.

2. Βλέπε Sidney Verba, «Comparative Political Culture», ἐνθ' ἄν., 553. Στὸ Lucian W. Pye and Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1969.

3. Βλέπε Lucian W. Pye, *Politics, Personality and National Building*, New Haven, 1962 — Robert A. Levine, «Political Socialization and Culture Change», στὸ Clifford Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York, The Free Press, 1963, σ. 280-303.

Οἱ παραδοσιακές ἀξίες ἐρχονται σέ ἀνοικτή σύγκρουση μέ τίς ἀξίες τῆς ἐκσυγχρονισμένης «ἐλίτ». Σέ πολλές χώρες τῆς Ἀφρικής, ἐνῶ ἡ πολιτική ἡγεσία διακηρύσσει πὼς θέλει νά κρωθῆσῃ τὴν ἰδέα τοῦ ἀφρικανικοῦ ἢ μουσουλμανικοῦ σοσιαλισμοῦ, στὴν αἴθουσα διδασκαλίας τόνιζεται καὶ ἠρωοποιεῖται ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ οἱ ἀτομικὲς ἐπιδόσεις.¹ Ἔτσι ἀργά ἢ γρήγορα τὸ ἐπιμεριστικό, τοπικιστικό, συγκινησιακὸ ὑπόβαθρο τῶν πιστευῶν καὶ πεποιθήσεων πὺ ἀποκτᾷ τὸ ἄτομο μέσα στὸ παραδοσιακὸ, οἰκογενειακὸ, τοπικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται, θὰ κλονισθῆ, καὶ τὸ ἄτομο θὰ ἐρθῆ γρήγορα σέ σύγκρουση μέ τοὺς φορεῖς τῶν σχέσεων καὶ τὸν προανατολισμῶν πὺ ἀπαιτοῦν οἰκουμενικὴ, συγκινησιακὴ οὐδέτερη καὶ «σύγχρονη» θεώρηση τῆς ζωῆς.²

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ὅμως παραδείγματα δὲν θὰ πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι προβλήματα «συμμετρίας» ἀντιμετωπίζουν μόνο οἱ ἀναπτυσσόμενες χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Καὶ οἱ ἀνεπτυγμένες, βιομηχανοποιημένες χώρες δὲν πετυχαίνουν πάντοτε νὰ συμφιλιώσουν τίς δύο αὐτὲς πλευρὲς κοινωνικοποιήσεως. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ἀποτελεῖ ἴσως τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα χώρας στὴν ὁποία τὸ κενὸ πὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη διαδικασία εἶναι πολὺ μικρὸ.³ Νά πὼς ἐκφράζει μέ τὸν δικὸ του τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς «συμμετρίας» στίς ἀνεπτυγμένες χώρες ὁ κοινωνιολόγος David Riesman:

«Ἡ ἀνοδος τῆς καταλιττικῆς-βιομηχανικῆς κοινωνίας σέ μεγαλοβιομηχανικὴ κοινωνία ἐπιμερίας συνδέεται μέ τὴν ἀντικατάσταση ἑνὸς παραδοσιακοῦ, κατευθυνόμενου ἀνθρώπινου τύπου, μέ τὸν τύπο τῆς ἐσωτερικὰ κατευθυνόμενης προσωπικότητος. Αὐτὸς ὁ ἐσωτερικὰ κατευθυνόμενος οἰκονόμος, προσανατολισμένος στὴν ἐπιτυχία ἀνθρώπινου τύπου, πὺ ἐπέδωκε ἀπώτερος σκοποῦς, πὺ ἦταν ἀναγκασμένος ἀπὸ μιὰ ἀυστηρὴ ἠθικὴ σέ διαρκὴ αὐτοελεγχό, ξεπεράστηκε ἐκ νέου στὴν παραπέρα ἐξέλιξη τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας...

Στὴ θέση του ἐμφανίζεται μιὰ ἐξωτερικὰ κατευθυνόμενη στὴν κατανάλωση προσωπικότητα. Σ' αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ ὡστόσο τὸ καταναλωτὴ στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία, ἀπαντοῦμε τὴν προσπῆχια νὰ ταξινομηθοῦν ἰδεαλιστικά-τυπικὰ οἱ ἄνθρωποι τῆς πολυκεντρικῆς καὶ δημοκρατικῆς μας κοινωνίας τῆς ἐπιμερίας, σέ μιὰ ἀξιακὴ τάξη πὺ ἐξαικολουθεῖ νὰ προτιμᾷ τοὺς ἐσωτερικὰ κατευθυνόμενος ἀνθρώπους».⁴

1. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, Boston, Little, Brown and Co., 1969, σ. 165.

2. H. Eckstein, *Theory of Stable Democracy*, S.N. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, Glencoe, Ill., The Free Press, 1956.

3. Richard Rose, «England: A Traditionally Modern Political Culture», στὸ Lucian W. Pye and Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton, N.J. Princeton University Press, σ. 83-129.

4. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὅτο Βάλτερ Χάτζεωφ, «Κοινωνικο-ψυχολογικά Προβλήματα τῆς Χειραγωγημένης Κοινωνίας», στὸ Theodore Adorno (et. al.), *Ἡ Κοινωνιολογία μεταξὺ Ἐμπειρίας καὶ Θεωρίας: Βασικά Κοινωνιολογικά Προβλήματα*, Ἀθήνα, «ΠΕΛΛΑΣ», 1972, σ. 180.

συμπέρασμα

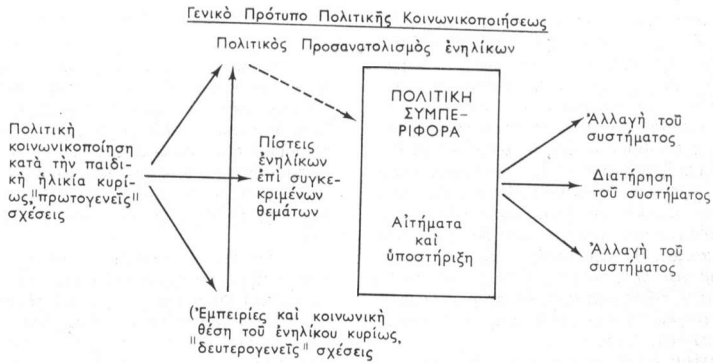
Ἡ «πολιτικὴ κοινωνικοποίηση» ἀπασχολεσε τοὺς ἐρευνητὲς τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ κατὰ τὸ παρελθόν. Σέ καμμιά ὅμως περίπτωσιν δὲν ἀπέτελεσε ἰδιαίτερο κλάδο μελέτης στὸν βαθμὸ πὺ παρατηρεῖται στίς ἡμέρες μας. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε καὶ ἡ πρόοδος ἡ ὁποία ἔχει ἐπιτευχθῆ καὶ στούς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς τομεῖς, πὺ ἔχουν σάν ἀντικείμενο ἐρεύνης τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδος.

Βασικά, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ἀποτελεῖ μέρος τῆς εὐρύτερης διαδικασίας τῆς κοινωνικοποιήσεως, καὶ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ τὴ δῆ μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ γενικώτερο πρῖσμα. Ὅροι, ὅπως «πολιτικὴ ἀγωγή», «ἀγωγή τοῦ πολίτου» κτλ. κρίνονται ἀκατάλληλοι γιὰ νὰ περιγράψουν τὴ φύσιν καὶ τοὺς φορεῖς τῆς διαδικασίας. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως, μέ τὸν τρόπο πὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴ σύγχρονη πολιτειολογία, εἶναι πολὺ εὐρύτερη.

Ἀναφέρεται σέ ποικίλες σχέσεις καὶ δραστηριότητες πὺ, μεταξὺ ἄλλων, ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποτύπωση στὴ μνήμη καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς συγκεκριμένης εἰκόνας τῶν δομῶν, τῶν ρόλων καὶ τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ πὺ γενικά ὀνομάζουμε «ἐξουσία». Ἐχει σχέση μέ τὴν παραδοχὴ ὀρισμένων συμβόλων, διαδικασιῶν καὶ σχέσεων πὺ ἀναφέρονται στὸ πολιτικὸ σύστημα καὶ θεωρεῖται ὅτι στηρίζονται σέ νόμιμες καὶ ἠθικὲς βάσεις. Πρόκειται γιὰ μιὰ «εἰσωτερικευση» τῶν κανόνων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς πὺ στηρίζουν τὸ πολιτικὸ σύστημα.

Ἐναρτικὲς ἐρευνες ἐπάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν καταδείξει ὅτι ἡ γνώμη πὺ διαμορφώνει καὶ ἡ στάση πὺ υἰοθετεῖ τὸ ἄτομο ἀναφορικὰ μέ τὴ σχέση πολίτης-κράτους, πολιτικὲς ἀποτέλεσμα τῶν ἐμπειριῶν πὺ ἀποκτᾷ στὰ παιδικὰ του χρόνια καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς στρατεύσεώς του, ἐμπειρίες πὺ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη ἐθνικῆς συνείδησεως στὸν ἐφηβό.

Πολιτικὴ κοινωνικοποίηση, μέσα στὸ γενικώτερο πλαίσιο τῆς κοινωνικοποιήσεως, σημαίνει τὴ διαμόρφωση γνώμης, τὴν υἰοθέτηση στάσεως καὶ τὴν ἀνάπτυξη διαθέσεων πὺ σχετίζονται μέ πολιτικὰ κόμματα, πολιτικὲς ὁμάδες, πολιτικὰ κινήματα, πολιτικὰ συστήματα, πολιτικὲς σχέσεις, πολιτικὲς διαδικασίες καὶ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία. Σάν παραδείγματα τέτοιων διαθέσεων μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε: τὴ γνώμη τοῦ πολίτου γιὰ τὸ πὼς πρέπει νὰ ἀσκήται ἡ ἐξουσία καὶ νὰ κατανεμεῖται ἡ δύναμη, γιὰ τὸ τί ἐνισχύει ἢ φθείρει τὴ νομιμότητα πὺ καθεστῶτος καὶ τὴν εἰκόνα πὺ ἔχει ὁ ἴδιος σχηματίζει, γιὰ τὸ ἂν καὶ τὸ πὼς θὰ πρέπει νὰ συμμετέχῃ στίς πολιτικὲς δραστηριότητες. Ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ἀναφέρεται ἀκόμη στὴν ἰδανικὴ εἰκόνα πὺ τὸ ἄτομο σχηματίζει γιὰ τοὺς πολιτικούς του ἡγέ-



τες καὶ γιὰ τὰ ξένα ἔθνη, στὶς συμπάθειές του πρὸς τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ τὶς πολιτικὲς κινήσεις καὶ στὶς διεθνικὲς, διαφυλετικὲς σχέσεις μέσα στὰ ἐθνικὰ πλαίσια σὲ περίπτωσι πολυεθνικῶν, πολυθρησκευτικῶν κοινωνιῶν.

Ὅπως βλέπουμε ὁ ὅρος ἀναφέρεται σ' ἓνα εὐρὸν πεδίο σχέσεων καὶ κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων καί, σὲ τελικὴ ἀνάλυσι, ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμο ἀνάμεσα στὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ σύστημα. Ἐναπόκειται στὸν ἐκάστοτε ἐρευνητὴ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴ του στὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς πολιτικῆς «κουλτούρας» καὶ στοὺς φορεῖς ἐκείνους τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως πού, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του.

Ἡ εὐρύτητα ὁμως αὐτῆ τοῦ περιεχομένου τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως, καὶ τὸ σχετικὰ μικρὸ διάστημα ἐρεύνης τῆς διαδικασίας, κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, δὲν ἔδωσαν ἀκόμη τὴν εὐκαιρία μιᾶς θεωρητικῆς ὑποδομῆς. Παράλληλα οἱ ἐμπειρικὲς ἐρευνεῖς ἐπάνω στὰ προβλήματα κοινωνικοποιήσεως δὲν ἔχουν ταξινομηθῆ κατὰ τρόπο συστηματικὸ. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις πού ἔχουν διατυπωθῆ δὲν ἔχουν ἀκόμη διαπιστωθῆ. Τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα καὶ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσὴ μας εἶναι ἀκόμη κατεσπαρμένα καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀντιφατικά.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ μέχρι τώρα ἐρευνα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως ἔχει καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κανόνες τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς μάθαινοῦνται, δὲν ἔχει ἐν τούτοις ἀκόμη προσδιορίσει κατὰ τρόπο συστηματικὸ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες συντελεῖται ἡ μάθησι, κι ἔτσι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξηγήσῃ κατὰ τρόπο ἀποτελεσματικὸ ποῖα πρότυπα πολιτικῆς μάθησεως μεταβιβάζονται ἀπὸ τοῖον, πότε καὶ πῶς.

Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Searing, Schwartz καὶ Lind,¹ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε ὅσα ἔχουμε πεῖ μέχρι τώρα, ὅπως στὸ ἀνωτέρω σχῆμα.

Στὸ σχῆμα αὐτὸ, ἂν καὶ ὑπερβολικὰ ἴσως ἀπλοποιημένο, ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἐνῶ τονίζεται ἡ σπουδαιότης τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως πού συντελεῖται κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία (κυρίως διὰ τῶν «πρωτογενῶν φορέων») δὲν παραβλέπεται καὶ ἡ σημασία τῶν «δευτερογενῶν φορέων» κοινωνικοποιήσεως, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπηρεάζουν τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴ στάσι τοῦ ἀτόμου ἐναντι τοῦ πολιτικοῦ συστήματος συμβάλλοντας ἔτσι στὴν ἀλλαγὴ ἢ τὴ διατήρησὴ του.

1. Donald D. Searing, Joel J. Schwartz and Alden E. Lind, «The Structuring Principle: Political Socialization and Belief Systems», *American Political Science Review*, LXVII (June 1973), σ. 419.